

Problematized Modernity: An Analysis of the Gap Between Thought and Institution During the Constitutional Period in Iran

Ali Imani*

Ph.D Student, Political Science, Allameh
Tabatab'i University, Tehran, Iran

Abolfazl Delavari

Faculty Member, Department of Political
Science, Allameh Tabatab'i University, Tehran,
Iran

Introduction

The Persian Constitutional Revolution, as the most significant expression of Iran's encounter with political modernity, introduced transformative concepts such as popular sovereignty, rational governance, and individual rights into the public sphere and sought to institutionalize them within new political structures. However, despite the intellectual depth of the debates and the considerable sacrifices involved, the effort to establish a stable modern political order remained incomplete. The institutions that emerged from the revolution—most notably the parliament—failed to generate lasting stability and instead became arenas of crisis and structural deadlock. This study aimed to examine the political and intellectual processes

* Corresponding Author: imani2006@gmail.com

How to Cite: Imani, A & Delavari, A, (2026), "Problematized Modernity: An Analysis of the Gap Between Thought and Institution During the Constitutional Period in Iran", *Political Strategic Studies*, Vol. 28, No. 57, 1-32. Doi: 10.22054/QPSS.2025.88056.3666.

through which political modernity was institutionalized during the Constitutional period and to explain why this project failed to produce a stable and coherent order. The research question is as follows: Why, despite the richness of intellectual debates, did the legal and institutional embodiment of these ideas—particularly in the Constitution and its amendment—result in a contradictory structure that generated recurring crises instead of an effective synthesis?

Literature Review

Research on the Iranian encounter with political modernity can be broadly divided into two major currents: (1) research on the thought or intellectual discourses and (2) research on the structure or institutional obstacles. Concerning the former, the significant studies include: *The Iranian Constitutionalism* (Ajoudani, 2003), *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization; Negotiating Modernity in Iran* (Mirsepassi, 2000), and *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter With Modernity* (Vahdat, 2002). This body of scholarship views the primary challenge of political modernity as epistemological. They argue that the foundational concepts of political modernity were reinterpreted through indigenous presuppositions and traditional epistemic frameworks. From this perspective, the resulting difficulties stemmed from epistemic incompatibility (Vahdat, 2002), the imported character of modern concepts (Ajoudani, 2003), and broader paradigmatic tensions (Mirsepassi, 2000).

The second group of studies is concerned with the structural and institutional aspects of Iranian modernity. The notable contributions are: “The Introduction and Expansion of the Components of Political Modernity During the Reign of Naser al-Din Shah Qajar” (Ghaffari & Naseri, 2023), “Nationalism and Political Modernity in Iranian Constitutionalism” (Mirzaei, 2017), and “Seeking for Modern State in Iran: The Fate of Iranian Leviathan” (Gorji-Azandaryani & Shafiei-Sardasht, 2013). Adopting a sociological orientation, these studies emphasize structural (economic, social, and political) constraints.

Research within this framework highlights issues such as divergences between Iran's path of institutionalization and the Western historical experience (Ghaffari & Naseri, 2023), challenges related to crises of national identity (Mirzaei, 2016), and structural barriers to the formation of a modern bureaucratic state (Gorji-Azandaryani & Shafiei-Sardasht, 2013).

Despite the theoretical and historical contributions of the aforementioned studies, the existing literature suffers from several limitations. First, it remains divided by a methodological dichotomy between macro-structural analysis and the history of ideas. Second, the systematic and organic link between epistemic contradictions and their institutional manifestation in the Constitution has not been sufficiently explored. Third, much of the scholarship has examined political modernity at a relatively superficial level—such as parliamentarism—while largely neglecting its foundational components, including rationality, individual rights, and popular sovereignty. The present study seeks to address this gap by positioning itself at the intersection of these debates and focusing specifically on these three foundational components.

Materials and Methods

As a qualitative inquiry, this study adopted an interpretive–historical framework seeking to understand political phenomena through a close analysis of the meanings, intentions, and interpretations of historical actors within their specific contexts. The conceptual framework rested on a fundamental analytical distinction between the universal dimension of modernity (i.e., its foundational and abstract principles) and the particular dimension (i.e., its concrete and contextualized manifestations in Iran). The study is based on the hypothesis that the contradictory synthesis and the resulting institutional instability should not be understood as a deviation from modernity; rather, they represent the particular form through which modernity was realized in the Iranian context.

To substantiate the above claim, the research adopted a two-level comparative analysis encompassing both thought and institution. At the level of thought, it undertook a qualitative and interpretive content analysis of the major works of four influential advocates of modern political thought: Mirza Malkam Khan, Mirza Abdul'Rahim Talibov, Mirza Yousuf Khan Mostashar al-Dowleh, and Mirza Fath-Ali Akhundzadeh. At the level of institution, it conducted a qualitative analysis and critical examination of key legal documents, including the full text of the 1906 Constitution and the 1907 Amendment known as *Supplementary Fundamental Laws*. Across both levels, the study traced three foundational components of political modernity as its core units of analysis: self-founding political rationality, individual political rights, and popular political sovereignty.

Results and Discussion

The findings revealed a systematic and profound gap between theoretical ideals (the level of thought) and institutional realities (the level of institution) during the Constitutional period across all central components of political modernity. Although intellectuals emphasized secular law as the embodiment of self-founding rationality, the Constitution—despite formally establishing a rational order through the separation of powers—immediately qualified and constrained this rationality by subordinating it to two traditional sources of authority: the transcendent rationality of Sharia (Article 2 of the Supplementary Fundamental Law) and monarchical authority.

Likewise, the ideal of individual political rights (citizenship) and equality were, at the level of institution, confined to a chapter on the Rights of the Nation. These rights were further problematized through two mechanisms: (1) the systematic conditioning of basic freedoms on conformity with religious provisions; and (2) the reduction of subjectivity from the autonomous individual to the nation, implicitly conceived as the Shia Muslim male.

Finally, with regard to popular sovereignty, the revolutionary principle that all state powers derive from the nation (Article 26) was effectively neutralized within the constitutional text itself through the incorporation of contradictory logics. This tension was most evident in the ambiguity surrounding the source of political legitimacy. Article 35, for instance, characterized the monarchy both as a trust deposited by the nation and as a divine gift. These findings suggest that the attempt to combine modern popular sovereignty with hereditary monarchy and religious sovereignty (as affirmed in Article 2) produced a structural deadlock within the constitutional political order.

According to the findings, political modernity in the Constitutional period did not appear as a failure in the face of tradition or as a deviation from an idealized Western model, but rather as a contradictory synthesis. This synthesis was neither pre-modern nor non-modern; it represented the particular form through which modernity was concretely realized in the Iranian context. Moreover, the source of institutional inefficiency lay in the gap between the theoretical level—the elites' idealized conception of modernity—and the institutional level, where those ideas had to be translated into concrete structures. This gap was crystallized in the attempt to accommodate two incompatible epistemological foundations (i.e., self-founding rationality and traditional–religious authority) without resolving the fundamental tensions between them.

This contradictory synthesis and the structural tensions it generated manifested themselves at three foundational analytical levels. First, at the epistemological level, a tension emerged between self-founding rationalist and traditional authority. Second, at the teleological level, the project attempted to fuse a secular, this-worldly political purpose with a transcendental, otherworldly one. Third, at the level of political subjectivity, the individual—as the bearer of inherent rights—was marginalized in favor of collectivist conceptions of the nation or the ummah. This approach treated individual rights not as fundamental and inalienable but as privileges granted by the state, thereby

structurally constraining the emergence of an active and autonomous modern citizenry.

Conclusion

The Constitutional experience, as the founding moment of Iran's political modernity, institutionalized not a coherent and homogeneous order, but one that was inherently heterogeneous and internally contradictory. Its legacy was not inefficiency in the sense of a failure to approximate an external model; rather, it was the permanent reproduction of crisis as the system's own internal logic. Consequently, the failure to institutionalize political modernity during the Constitutional period was not simply the result of an unsuccessful adaptation of a uniform external model. Rather, it emerged from the concrete process through which modern principles were realized within Iran's specific cultural and historical context. In this setting, instead of producing a stable synthesis, the epistemic tensions between modern rationality and traditional authority generated bifurcated institutions and an inherently contradictory order. This contradictory synthesis, as the institutional legacy of the Constitution, has remained active and determining, continuing to shape interpretive disputes, crises of legitimacy, and structural challenges in Iran's contemporary sociopolitical sphere.

Keywords: Political Modernity, Constitutional Revolution, Popular Sovereignty, Political Rationality, Individual Rights

مدرنیته مسئله‌مند: واکاوی شکاف اندیشه و نهاد در عصر مشروطه

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

علی ایمانی*

عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

ابوالفضل دلاوری

چکیده

نهضت مشروطه (۱۲۸۵-۱۲۹۰ ش) به‌عنوان مهم‌ترین جلوه مدرنیته سیاسی در ایران، مفاهیمی چون حاکمیت مردم و قانون‌گرایی را مطرح کرد، اما در ایجاد ساختارهای سیاسی پایدار ناکام ماند. این پژوهش به این پرسش محوری پاسخ می‌دهد که چرا پروژه نهادسازی مدرنیته سیاسی در عصر مشروطه، به جای استقرار نظامی کارآمد به شکل‌گیری ساختاری متناقض و بحران‌زا منجر شد؟ این مقاله با اتخاذ چارچوب مفهومی «وجه عام/وجه خاص» مدرنیته، از یک تحلیل تطبیقی دوسطحی کیفی-تفسیری بهره می‌برد. این پژوهش، «فهم» آرمانی سه مؤلفه «عقلانیت خودبنیاد، حقوق فردی، حاکمیت مردم» را در اندیشه روشنفکران شاخص با «نهادسازی» انضمامی این مفاهیم در متن قانون اساسی و متمم آن مقایسه می‌کند. یافته اصلی پژوهش آن است که مدرنیته سیاسی در ایران در قالب یک «سنتر متناقض» تجلی یافت. ریشه این امر، یک «تنش معرفت‌شناختی» حل‌نشده میان مبانی «عقلانیت خودبنیاد» مدرن و «مرجعیت سنتی-دینی» بود که مستقیماً در بطن قانون اساسی نهادینه شد. نتیجه پژوهش این است که نظم ناهمگون و حامل تناقض، نه «شکست» مدرنیته بلکه خود «وجه خاص» و شکل انضمامی تحقق مدرنیته در بستر ایران بود که منشأ ناپایداری‌های ساختاری آتی در سپهر سیاسی ایران شد.

واژگان کلیدی: مدرنیته سیاسی، نهضت مشروطه، حاکمیت مردمی، عقلانیت سیاسی، حقوق فردی.

مقدمه

مدرنیته سیاسی به عنوان بُعد سیاسی زیست‌جهان مدرن، با مؤلفه‌ها و اصولی چون عقلانیت سیاسی خودبنیاد، سکولاریسم، حق حاکمیت عموم مردم، اصل شهروندی و تفکیک حقوق خصوصی از حقوق عمومی و سیاسی مورد بحث قرار گرفته است. این جنبه از مدرنیته طی سده‌های ۱۶ تا ۱۸ میلادی در جهان غرب فرمول‌بندی شده و در آثار فکری، فلسفی و گفتارها و کردارهای سیاسی مطرح شدند و در قالب نهادها و رویه‌های سیاسی تکامل و تعیین یافتند. این مفاهیم همچون دیگر ابعاد مدرنیته به تدریج در سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی به ذهنیت و زیست‌ایرانیان نیز راه یافتند و با برداشت‌ها و تفسیرهای متفاوت و گاه متناقضی در گفتارها و نوشتارهای روشنفکران و نخبگان سیاسی و اجتماعی نمود یافتند.

تلاش برای تحقق عینی مدرنیته سیاسی نیز ابتدا در اقدامات و اصلاحات برخی از نخبگان حاکم در طول سده ۱۹ میلادی آغاز شد و به طور جدی‌تر در جریان جنبش مشروطه در اوایل سده ۲۰ میلادی ادامه یافت. تدوین قانون اساسی مشروطه (مصوب هشتم دی‌ماه ۱۲۸۵ ه.ش) و متمم آن (مصوب چهاردهم مهرماه ۱۲۸۶ ه.ش) را می‌توان به منزله مهمترین اقدام در جهت عینیت یافتن مولفه‌ها و اصول مدرنیته سیاسی در ایران دانست، اما تدوین قانون اساسی مشروطه به واسطه عوامل متعددی با چالش‌ها و تنش‌های زیادی همراه شد که نتیجه آن، چیزی جز گزینش‌ها و وانهادهای این یا آن مولفه و اصول و مصالحه‌ها و بازیگری‌های سازوار و ناسازوار این بعد از مدرنیته نبود. به علاوه در جریان عمل و تحت تاثیر بحران‌ها و منازعات بی‌پایان سیاسی طی دهه‌های بعد، این مولفه‌ها و اصول بازهم دچار بازآرایی‌های تقلیل‌گرایانه شدند. به‌طور کلی مدرنیته سیاسی در ایران معاصر نه تنها در سطح حقیقی، بلکه در سطح حقوقی نیز نتوانست آن‌گونه که در نوع آرمانی آن مطرح شده بود، در عرصه سیاست ایران انعکاس یابد و همچنان تا به امروز به‌عنوان یک مسئله چه در سطح ادراکی - معرفتی و چه در سطح حقوقی - نهادی و چه در سطح حقیقی - عملی باقی ماند.

این پژوهش مسئله‌مند شدن مدرنیته سیاسی در ایران را از چشم‌انداز روندی که طی آن، مدرنیته سیاسی در ایران درک و سپس از عرصه انتزاع به عینیت سیاسی وارد و در درون متون حقوق سیاسی و مشخصاً قانون اساسی مدون شد، مورد بررسی قرار می‌دهد. پرسش محوری این است که چرا و از طریق کدام فرآیندهای سیاسی و فکری، پروژه نهادسازی مدرنیته سیاسی در عصر مشروطه، به‌رغم غنای نظری مباحثات نخبگان فکری، در مرحله تجسد حقوقی و نهادی (به‌ویژه در قانون اساسی و متمم آن) به جای مستقر ساختن یک سنتز کارآمد، به شکل‌گیری ساختاری متناقض و تولیدکننده بحران‌های آتی منجر شد؟ به بیانی دقیق‌تر، این پژوهش به دنبال تحلیل واگرایی معناداری است که میان سطح آرمان نظری مدرنیته و سطح واقعیت نهادی آن در این بزنگاه تاریخی رخ نمود. برنهاد اصلی پژوهش نیز این است که عدم توفیق پروژه مدرنیته سیاسی مشروطه در ایجاد یک نظم پایدار، پیامد تلاش برای تطبیق و سازگاری دو منطق آشتی‌ناپذیر بود؛ منطق حاکمیت مردم‌بنیاد و سکولار در برابر منطق مرجعیت فراتاریخی اقتدار دینی. این پژوهش تبیین می‌کند که این دو منطق در بطن قانون اساسی، در یک تنش ساختاری دشوار قرار گرفتند که به خنثی‌سازی ظرفیت‌های نهادی از سوی دو طرف انجامید و یک انسداد ساختاری را در نظام سیاسی مشروطه ایجاد کرد. همچنین فهم بحران‌های بعدی تاریخ معاصر ایران، بدون درک ریشه‌های این سنتز متناقض ابتر خواهد بود.

پیشینه پژوهش

در رابطه با نحوه مواجهه جامعه ایرانی با مدرنیته سیاسی و علل ناکامی مدرنیته سیاسی ایران در مستقرسازی یک نظم سیاسی پایدار و خالی از تناقض، پژوهش‌های صورت گرفته را می‌توان در ذیل دو جریان عمده دسته‌بندی کرد:

الف- جریان اندیشه‌محور و متمرکز بر تناقضات معرفتی

این طیف چالش اصلی مدرنیته سیاسی را معرفت‌شناختی می‌داند. این مطالعات چه در تحلیل گفتمان نخبگان روحانی (بهرامی، ۱۳۹۳) و چه در واکاوی آرای روشنفکران

(خستو، ۱۳۸۶)، بر این موضوع تاکید دارد که مفاهیم بنیادین مدرنیته سیاسی در ایران، در بستری از پیش‌فرض‌های بومی و چارچوب‌های معرفتی سنتی، دچار بازتفسیر شده‌اند. مطابق با این چارچوب، دشواری‌های مدرنیته سیاسی در ایران برآمده از «ناسازگاری معرفتی» (وحدت، ۱۳۸۳)، «سرشت وارداتی» و بیگانه‌بودگی مفاهیم با زمینه و زمانه (آجودانی، ۱۳۸۷) و چالش‌های پارادایمیک ناشی از مواجهه با عقلانیت روشنگری (میرسپاسی، ۱۳۸۴ و ۲۰۱۰) می‌باشند.

ب- جریان ساختارمحور و متمرکز بر موانع نهادی

طیف دوم با اتخاذ رویکردی جامعه‌شناختی به واکاوی موانع ساختاری ضمن تمرکز بر عینیت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌پردازد. کانون توجه این پژوهش‌ها بر مواردی همچون تفاوت‌های فرآیند نهادسازی در ایران با تجربه تاریخی غرب (غفاری و ناصری، ۱۴۰۱)، چالش‌های برخاسته از تکثر ناسیونالیسم‌ها و بحران هویت ملی (میرزایی، ۱۳۹۵) و یا موانع ساختاری در مسیر تکوین دولت مدرن بوروکراتیک و استقرار عقلانیت ابزاری (گرگی ازندریانی و شفیع‌ی سردشت، ۱۳۹۲؛ محمدی و همکاران، ۱۴۰۱) استوار است. با وجود دستاوردهای نظری و تاریخی پژوهش‌های پیش‌گفته، ادبیات تحقیق در این حوزه از چند نارسایی رنج می‌برد:

اولاً ادبیات موجود عمدتاً در یک دوگانگی روش‌شناختی گرفتار مانده است. پژوهش‌ها یا به تحلیل‌های کلان تاریخی - جامعه‌شناختی از ساختارها پرداخته‌اند یا در سطح تاریخ اندیشه و بررسی آرای متفکران متوقف مانده‌اند، بدون آنکه به فرآیند تحقق عملی این اندیشه‌ها در ساحت نهادهای سیاسی بپردازند.

ثانیاً آن دسته از تحلیل‌هایی که به اسناد حقوقی به‌خصوص اسناد تأسیس‌کننده مانند قانون اساسی و متمم آن معطوف بوده‌اند، علی‌رغم اینکه به درستی تناقضات ساختاری را در متن قانون شناسایی کرده‌اند، کمتر به ارتباط نظام‌مند و انداموار میان مؤلفه‌های نظری برآمده از گفتمان نخبگان و بازتاب نهادی آن‌ها پرداخته‌اند. به عبارت دیگر این شکاف که تناقضات نهادی ریشه در کدام تناقضات معرفتی داشته‌اند، به ندرت کاویده شده است.

ثالثاً عمده پژوهش‌ها، مدرنیته سیاسی را در لایه‌های روبنایی مانند قانون‌گرایی، پارلمانتاریسم یا شکل‌گیری دولت متمرکز بررسی کرده‌اند. در حالی که غفلت آشکاری نسبت به بررسی مؤلفه‌های بنیادین مدرنیته مانند عقلانیت سیاسی خودبنیاد، حقوق سیاسی فردی و حاکمیت مردمی صورت گرفته است.

این پژوهش با قرار گرفتن در تلاقی این شکاف‌ها و با تمرکز بر سه مؤلفه بنیادین پیش‌گفته عقلانیت سیاسی خودبنیاد، حقوق سیاسی فردی و حاکمیت مردمی؛ ضمن یک تحلیل تطبیقی دوسطوحی به پر کردن خلا مذکور اقدام می‌نماید. بر این اساس، وجه تمایز اصلی تمرکز بر مسئله‌مندی مدرنیته سیاسی در چشم‌انداز شکاف میان نظر و عمل است. این پژوهش از یک سو نشان می‌دهد که چگونه ذهنیت مشروطه‌خواهان در مواجهه با واقعیت‌های سیاسی و در فرآیند تدوین قانون دچار گسست، تحریف یا بازیگربندی شد. این رویکرد، درک عمیق‌تری از تعارضات درونی پروژه مشروطه و تبیین دقیق‌تری از دلایل ناکامی ساختاری آن ارائه می‌دهد.

چارچوب تحلیلی و روش‌شناسی پژوهش

در مطالعه مدرنیته سیاسی در ایران عمدتاً دو رویکرد را می‌توان شناسایی کرد. یک رویکرد مدرنیته را از چشم‌انداز توفیق یا عدم توفیق می‌نگرد و رویکردی دیگر با اتکا برای زمینه‌مندی آن بر وجود خاص «مدرنیته ایرانی» پافشاری می‌کنند. این پژوهش استدلال می‌کند که این دو در تضاد با یکدیگر قرار ندارند، بلکه به نوعی تکمیل‌کننده یکدیگر می‌باشند. به بیان دیگر آنچه ناکامی در تحقق یا ایجاد ساختارهای متناقض خوانده می‌شود، وجه خاص و شکل زمینه‌مند تحقق مدرنیته در ایران بوده است. این تناقضات نه یک انحراف از مدرنیته بلکه صورت تجلی آن بوده‌اند. این پژوهش برای اثبات این مدعا، به بررسی شکاف میان «فهم» نظری مدرنیته در اندیشه نخبگان و فرآیند «نهادسازی» انضمامی آن در ساختار قانون اساسی می‌پردازد. بر این اساس به منظور کالبدشکافی این مسئله، چارچوب تحلیلی این مقاله بر سه سطح تحلیلی هم‌پوشان و مرتبط استوار گشته است.

الف - سطح معرفت‌شناختی و نظری: در این سطح، پرسش اصلی این است که مولفه‌های بنیادین مدرنیته سیاسی (نظیر حاکمیت مردم‌بنیاد، عقلانیت ابزاری، حقوق طبیعی فردی و تفکیک قوا) در نظام فکری روشنفکران عصر مشروطه چگونه فهمیده و صورت‌بندی شدند؟

ب - سطح تجسد نهادی و حقوقی: این لایه از تحلیل به بررسی فرآیند عینی شدن ایده‌ها به ساختارها و بندهای مشخص در متن قانون اساسی می‌پردازد. پرسش محوری این است که صورت‌بندی‌های نظری در میدان منازعه نیروهای سیاسی و اجتماعی در جریان تدوین قانون، چگونه و با چه میزان از وفاداری یا تحریف یا تحت تاثیر کدام محدودیت‌ها، به بندهای حقوقی و سازوکارهای نهادی تبدیل گشتند؟

پ - سطح تحلیل گسست‌ها: این سطح به مثابه برآیند دو سطح پیشین، به شناسایی و تحلیل تعارضات و گسست‌های ماهوی میان جهان نظری نخبگان و ساختار نهایی نهادهای حقوقی می‌پردازد. پرسش اساسی این است که این گسست‌ها چه بودند و وجود آن‌ها چه دلالت‌های تئوریک و عملی برای کارآمدی، ثبات و مشروعیت نظم سیاسی مشروطه در پی داشت؟

این پژوهش به لحاظ روش، تحقیقی کیفی است که در چارچوب رویکرد تفسیری-تاریخی اجرا می‌شود. رویکرد تفسیری-تاریخی بر فهم پدیده‌های سیاسی از طریق درک عمیق معانی، نیت و تفاسیر کنشگران در بستر تاریخی منحصربه‌فرد آنها تأکید می‌کند. این چارچوب ضمن مهم دانستن «زمینه»^۱، بر این فرض استوار است که مؤلفه‌های محوری مدرنیته (نظیر عقلانیت، حقوق فردی و حاکمیت مردمی)، مفاهیمی با ذات ثابت و جهان‌شمول نیستند، بلکه فعلیت و معنایابی آن‌ها همواره نتیجه تعامل، چانه‌زنی و منازعه با شرایط تاریخی و فرهنگی مشخص است (Schochet, 1974).

بر این اساس، مقاله بر یک تحلیل تطبیقی دو سطحی استوار شده است. داده‌های مورد نیاز این مقاله نیز تماماً از منابع اسنادی و مکتوب که در مطالعات نظام‌مند تاریخی از

اعتباری بالا برخوردارند (Bowen, 2009: 28) گردآوری شدند. این منابع به دو دسته اصلی تقسیم می‌گردند:

۱- منابع نظری (متون متفکران): شامل آثار کلیدی چهار نفر از مبلغان پرنفوذ اندیشه‌های مدرن مانند میرزا ملکم خان، میرزا عبدالرحیم طالوف، میرزا یوسف خان مستشارالدوله و میرزا فتحعلی آخوندزاده است. در انتخاب این متفکران و آثار مشخص آن‌ها از رویکرد نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است (Patton, 2015). معیار گزینش نیز تأثیرگذاری گفتمانی آن‌ها بر تکوین چارچوب فکری مشروطه و ارتباط آثارشان با سه مؤلفه بنیادین مدرنیته شامل عقلانیت، حقوق و حاکمیت بوده است. این شیوه گزینش که در آن تحلیل مسئله‌محور بر بررسی جامع اولویت دارد، در سنت مطالعات تاریخ اندیشه سیاسی واجد توجیه است (Pocock, 2003).

۲- اسناد حقوقی- نهادی: شامل متن کامل قانون اساسی مشروطه (۱۲۸۵) و متمم آن (۱۲۸۶) می‌باشد. این متون به مثابه واحد تحلیل اصلی در سطح نهادی، به صورت جامع و دقیق بررسی می‌شوند تا کلیه اصول و مواد مرتبط با مؤلفه‌های سه‌گانه مدرنیته استخراج شوند.

فرآیند تحلیل داده‌ها در این مقاله در دو مرحله متمایز اما مرتبط اجرا خواهد شد.

الف- تحلیل درون‌سطحی: در این گام هر دو دسته از منابع به صورت مجزا و مبتنی بر خوانش دقیق و زمینه‌مند تحلیل و مضامین مرتبط با مؤلفه‌های سه‌گانه مدرنیته از متون متفکران استخراج و صورت‌بندی می‌شوند. همزمان، متن قانون اساسی و متمم آن نیز بررسی شده تا نحوه بازتاب، تحدید یا سکوت درباره این مؤلفه‌ها در ساختار حقوقی مشخص گردد.

ب- تحلیل بین‌سطحی: در این گام، یافته‌های دو سطح به صورت تطبیقی مقایسه می‌شوند و تلاش می‌شود با شناسایی الگوهای همگرایی، واگرایی، تنش‌ها و یا سکوت‌های معنادار به پرسش چگونگی مسئله‌مند شدن مدرنیته سیاسی در ایران پاسخ داده شود.

چارچوب مفهومی پژوهش

مدرنیته سیاسی: سرشت عام، تبلور خاص و فرآیند گذار

صورت‌بندی چارچوب مفهومی این پژوهش، مستلزم اتخاذ یک موضع «معرفت‌شناختی» دقیق در قبال تحلیل مدرنیته در جوامع غیرغربی است. ادبیات موجود در این حوزه، همواره در میان دو قطب تحلیلی به ظاهر متناقض در نوسان بوده است که هر دو به یک اندازه به بن‌بست تحلیلی می‌انجامند. رویکردهای کلاسیک با تأکید بر الگوهای خطی و جهان‌شمول اروپامحور، مدرنیته را پدیده‌ای تکینه، منحصرأ غربی و یکسان و ثابت می‌شمرند. این رویکردها زمینه‌های بومی و تاریخی ایران را نادیده می‌گیرند و از تبیین پیچیدگی‌های تجربه مدرنیته در این بستر بازمی‌مانند (توکلی طرقي، ۱۳۸۲). در مقابل، رویکردهای نسبی‌گرا با تمرکز صرف بر تفاوت‌های فرهنگی و تاریخی، از شناسایی ابعاد مشترک و جهان‌شمول مدرنیته غفلت می‌ورزند (Elamine, 2016). این دوگانگی، تحلیل جامع مدرنیته سیاسی در ایران را دشوار ساخته است. از این‌رو این پژوهش در چارچوبی نظری- مفهومی انجام می‌شود که با تلفیق وجه عام و خاص مدرنیته، امکان تحلیل توانان اصول جهان‌شمول و تجلیات زمینه‌مند آن را در بستر ایران عصر مشروطه فراهم می‌سازد.

این پژوهش مدرنیته را پدیده‌ای دوجوهی می‌داند که شامل یک هسته مشترک (وجه عام) و برخی تجلیات زمینه‌ای (وجه خاص) است. وجه عام مدرنیته شامل اصول، ارزش‌ها و نهادهای انتزاعی است که فراتر از تجربه خاص غربی به‌عنوان پاسخی به نیازهای مشترک جوامع بشری ظهور یافته‌اند و برای همه جوامع قابل درک هستند (Wagner, 2017: 130). این هسته مشترک، معیارهایی برای مقایسه و تحلیل تجربیات مدرن ارائه می‌دهد و از نسبی‌گرایی افراطی که به فرسایش معنایی مفاهیم بنیادین منجر می‌شود، جلوگیری می‌کند. مؤلفه‌های کلیدی این وجه شامل عقلانیت خودبنیاد، خودمختاری و حقوق فردی، تفکیک حوزه‌های عمومی و خصوصی، آینده‌محوری و باور به پیشرفت است (Therborn, 1995: 4; Wagner, 2012: 2). در حوزه سیاسی؛ اصول آزادی، برابری، حقوق بشر، حاکمیت قانون و دموکراسی از مصادیق این وجه‌اند (Menshikov, 2017).

124). این اصول همراه با نهادهای انتزاعی مانند دولت مدرن و نظام حقوقی، بستر تحقق عملی مدرنیته را فراهم می‌آورند.

وجه خاص (تجلیات زمینه‌ای) مدرنیته به چگونگی انضمامی شدن اصول و نهادهای وجه عام آن در بسترهای فرهنگی، تاریخی و اجتماعی خاص اشاره دارد. تجلی مدرنیته در هر جامعه، نتیجه تعامل غیرخطی میان هسته مشترک و ویژگی‌های بومی از جمله سنت‌ها، میراث تمدنی و تأثیرات متقابل با الگوهای مدرن دیگر جوامع است (Eisenstadt, 2000: 2-3; Dirlik, 2015; Harootunian, 2000). این تعامل به شکل‌گیری مسیرهای متنوع مدرنیته منجر می‌شود که هر یک ویژگی‌های خاص خود را دارند.

نخبگان فکری و سیاسی نقشی محوری در این رفت و آمد ایفا می‌کنند. آن‌ها نه تنها ایده‌های نوین را از طریق مواجهه با جهان مدرن معرفی و ترویج می‌کنند، بلکه با بسیج اجتماعی و طرح گفتمان‌های تحول‌خواه، زمینه‌ساز تغییرات نهادی و فرهنگی می‌شوند (Barnes, 2009: 241). با این حال این فرآیند عاری از تنش نیست. نیروهای سنتی که اغلب به حفظ ساختارهای پیشین پایبندند، در برابر ایده‌های مدرن مقاومت می‌کنند و این تقابل به شکل‌گیری پویایی‌های دیالکتیکی منجر می‌شود که مسیر مدرنیته را در هر جامعه متمایز می‌سازد (Robbins, 2003: 265).

در مجموع این پژوهش با عبور دوگانه رویکردهای خطی در مقابل رویکردهای نسی‌گرا، چارچوب مفهومی خود را بر یک تمایز تحلیلی بنیادین استوار می‌سازد، تمایز میان وجه عام و خاص مدرنیته سیاسی. وجه عام به آن مؤلفه‌های بنیادین (عقلانیت خودبنیاد، حقوق فردی، حاکمیت مردمی) اشاره دارد که به صورت تحلیلی، ذات مدرنیته سیاسی را تعریف می‌کنند. وجه خاص نیز به فرآیند عینی و انضمامی شدن مؤلفه‌های عام در یک بستر تاریخی، فرهنگی و سیاسی معین اطلاق می‌شود.

بنابراین در کانون چارچوب مفهومی این پژوهش، این مدعا قرار دارد که آسیب‌شناسی و زمینه‌مندی در پروژه مدرنیته سیاسی در ایران، نه دو امر متناقض یا نافی یکدیگر بلکه دو وجه از یک پدیده واحد بوده‌اند. این مقاله با عبور همزمان از دو گانه «الگوی هنجاری

اروپامحور» (که تجربه ایران را ذیل مفهوم شکست تحلیل می‌کند) و نسبی‌گرایانه (که صرفاً به توجیه هر تجربه خاص می‌پردازد) استدلال می‌کند که سنتز متناقض، منازعات فکری پایدار و نهادهای ناپایدار، خود وجه خاص و شکل انضمامی تحقق مدرنیته در ایران بود. این سنتز یک پدیده مدرن بود نه پیشامدرن یا ضد‌مدرن، دقیقاً به این دلیل که به شکلی جدی و فعالانه با مفاهیم عام و بنیادین مدرنیته سیاسی (عقلانیت خودبنیاد، حقوق فردی، حاکمیت مردمی) درگیر شد. اما این مفاهیم عام در بستر خاص ایران، ناگزیر با منطق‌های گفتمانی و ساختارهای نهادی قدرتمند موجود (به‌ویژه مرجعیت سنتی - دینی) ترکیب شدند. نتیجه، یک مدرنیته ذاتاً مسئله‌مند و حامل تنش معرفت‌شناختی در بطن خود بود. بنابراین این پژوهش ناکارآمدی نهادی و تناقض را نه به مثابه انحراف از مدرنیته بلکه به مثابه عین تجلی آن صورت خاص از مدرنیته سیاسی در ایران تحلیل و کالبدشکافی می‌کند.

مؤلفه‌های اصلی مدرنیته سیاسی

مدرنیته سیاسی به مثابه تجسم سیاسی مدرنیته، فراتر از مجموعه‌ای از نهادهای سیاسی نوین است. این مفهوم بیانگر فرآیندی عمیق و دگرگونی‌ساز است که طی آن، اصول بنیادین و ارزش‌های محوری مدرنیته در عرصه سیاست متبلور می‌شوند و به بازتعریف بنیادین ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی می‌انجامند. این تحول در جوهر خود، گذار از نظام‌های سنتی مبتنی بر اقتدار موروثی، الهی یا شخصی، به سوی نظام‌هایی است که مشروعیت خود را از رضایت و مشارکت فعال شهروندان کسب می‌کنند، قدرت در آن‌ها تفکیک و مهار شده و دولت در برابر شهروندان پاسخگوست. این فرآیند در هسته خود تجلی سه مؤلفه نظری کلیدی است که محور توجه این پژوهش قرار می‌گیرند: عقلانیت سیاسی خودبنیاد، حقوق سیاسی فردی و حاکمیت سیاسی مردم.

عینیت‌یابی مدرنیته سیاسی: مدرنیته سیاسی، نشانگر گسستی بنیادین از ساختارهای سلسله‌مراتبی پیشامدرن است. این گسست علاوه بر تحولی عمیق در اندیشه سیاسی، خود را در پیدایش یا تاسیس نهادهای جدید نشان می‌دهد. این جنبه از مدرنیته نیازمند خلق

نهادهای و سازوکارهای سیاسی مشخصی بود تا این اصول انتزاعی را عملی سازد. این نهادها و سازوکارها در واقع تجلی عملی سه مؤلفه اصلی یعنی «عقلانیت سیاسی خود بنیاد»، «حقوق سیاسی فردی» و «حاکمیت سیاسی مردمی» هستند که عینیت‌یابی مدرنیته سیاسی را ممکن می‌سازند.

عقلانیت سیاسی خود بنیاد^۱

این مفهوم در هسته خود به عقلانیتی اشاره دارد که مرجعیت و مبنای خود را از درون خویش و بر اساس اصول استدلالی و منطقی مستقل بنا می‌کند و از وابستگی به منابع اقتدار بیرونی مانند سنت، وحی یا مرجعیت شخصی رهاست. در وجه سیاسی، این مؤلفه بر ضرورت گسست از مبانی سنتی و ماورایی مشروعیت‌بخشی به قدرت و استقرار نظم سیاسی بر پایه خرد انسانی، استدلال عمومی و توافق جمعی تأکید دارد.

حقوق سیاسی فردی (حقوق شهروندی)^۲

این مؤلفه بر تحول بنیادین جایگاه فرد در اجتماع سیاسی تأکید دارد و گذار از مفهوم «رعیت» (ابژه منفعل قدرت) به «شهروند» (سوژه فعال و صاحب حق) را نمایندگی می‌کند. این حقوق مشخصاً شامل حق مشارکت در تعیین سرنوشت جمعی (مانند حق رای دادن و انتخاب شدن)، آزادی بیان، اندیشه، اجتماعات و حق نقد قدرت حاکم است و نیازمند تضمین‌های عینی و نهادی (مانند قانون اساسی) برای محافظت و تحقق‌اند.

حاکمیت سیاسی مردمی^۳

این مؤلفه بیانگر آن است که منشأ بنیادین و نهایی اقتدار و مشروعیت سیاسی در اراده جمعی خود مردم نهفته است. حاکمیت مردمی مستلزم وجود سازوکارهای نهادینه‌ای است که از طریق آن‌ها این اراده بتواند ابراز، نمایندگی و اعمال شود؛ مهم‌ترین این سازوکارها

1. Self-founding Political Rationality

2. Individual Political Rights

3. Popular Political Sovereignty

شامل نهادهای نمایندگی (مانند مجلس قانون‌گذاری منتخب)، انتخابات آزاد و دوره‌ای، و اصل پاسخگویی حکومت به مردم است.

سه مؤلفه عقلانیت سیاسی خودبنیاد، حقوق فردی و شهروندی و حاکمیت سیاسی مردمی در ارتباطی پویا و متقابل، زیربنای نظری مدرنیته سیاسی را آن‌گونه که در این پژوهش فهمیده می‌شود، تشکیل می‌دهند. این سه در کنار هم تصویری از یک نظم سیاسی مدرن را ترسیم می‌کنند که هدف آن، هم محدود کردن قدرت خودسرانه و هم توانمندسازی شهروندان است. عقلانیت خودبنیاد، مبنای معرفتی و توجیهی لازم برای استقرار نظامی مبتنی بر استدلال عمومی و توافق را فراهم می‌آورد، حقوق سیاسی فردی، جایگاه، آزادی‌ها و تضمین‌های لازم برای افراد را در برابر قدرت سیاسی و در درون اجتماع تعریف و تضمین می‌کند و حاکمیت مردمی نیز منشأ نهایی مشروعیت نظام سیاسی را در اراده شهروندان قرار داده و سازوکارهای انتقال و کنترل قدرت را مشخص می‌سازد.

بستر تاریخی و فکری تکوین مدرنیته سیاسی در ایران

تکوین مدرنیته سیاسی در ایران، ریشه در بحران‌های ساختاری اواخر عصر قاجار داشت. ضعف دولت مرکزی (Sohrabi, 2011: 326)، شکست‌های نظامی پیاپی از روسیه (Amanat, 2017: 45) و نفوذ استعماری که در امتیازاتی چون رژی تبلور یافت (Poulsen, 2005: 86)، آگاهی از عقب‌ماندگی و ضرورت اصلاحات را آشکار ساخت. همزمان آشنایی با ایده‌های غربی از طریق سفرنامه‌ها، اعزام دانشجوی و ترجمه (محمود هاشمی، ۱۳۹۷: ۱۴۸)، زمینه‌ساز ظهور قشر «منورالفکر» شد که مفاهیم قانون‌مداری و تحدید استبداد را در آستانه جنبش مشروطه ترویج کردند (Gheissari, 1998: 14-17).

فهم نوگرایان ایرانی از مولفه‌های مدرنیته سیاسی در آستانه جنبش مشروطه نگاه اولیه به آثار روشنفکران مورد نظر این پژوهش، نشان می‌دهد که هر یک از آن‌ها به شیوه و زبان خاص خود صورت‌بندی‌هایی از مولفه‌های سه‌گانه مدرنیته به دست داده‌اند که حاصل تأملات ایشان در بستر اجتماعی-فرهنگی ایران و بازتاب‌دهنده تعامل دوسویه میان

وجوه عام مدرنیته و ویژگی‌های زمینه‌ای جامعه ایران در آن دوره بوده است. در ادامه مقاله، این صورتبندی‌ها از آثار آن‌ها استخراج و ارائه می‌شود.

عقلانیت سیاسی خودبنیاد

نخستین مشخصه بارز روشنفکران اولیه ایرانی، اتکای آنان به معرفت‌شناسی علمی و تجربی بود. این را می‌توان در گرایش ملکم‌خان به پوزیتیویسم که متأثر از آشنایی او با آثار آگوست کنت در پاریس بود، به‌روشنی مشاهده کرد (اسلام، ۱۴۰۳). در چارچوب فکری او، عقلانیت ابزاری مدرن و علم تجربی برآمده از آن، راهکارهای مؤثری برای حل معضلات سیاسی و اجتماعی فراهم می‌آوردند (وحدت، ۱۳۸۳: ۶۱). باور به اصالت عقل و منطق در اندیشه عبدالرحیم طالبوف تبریزی نیز به چشم می‌خورد (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۵-۱۸). طالبوف، علم و آزادی را هم‌پای یکدیگر و به‌منزله دو بال ضروری ترقی می‌دانست (وحدت، ۱۳۸۳: ۳۱-۳۲). از این‌رو رهایی و پیشرفت را در گرو پذیرش بی‌قید و شرط علم مدرن و گسست از معرفت‌شناسی سنتی می‌دید و حکمرانی را نیز بر همین اساس، شایسته افراد آگاه و نجبگان می‌پنداشت (طالبوف، ۱۲۵: ۲۵۳۶). طالبوف در جریان نهضت مشروطه نیز علی‌رغم ارتباط نزدیک با برخی روحانیون مشروطه‌خواه مانند ثقة‌الاسلام تبریزی، به دلیل اعتقاد به کم‌دانشی و هراس آنان از ایده‌های جدید، نظر مطلوبی نسبت به نقش‌آفرینی آنان در سلسله‌مراتب قدرت نداشت (Kia, 1994: 213). این رویکرد علم‌گرایانه در اندیشه میرزا فتحعلی آخوندزاده نیز قابل مشاهده است. او دین را در تباین محض با علم تجربی قلمداد می‌کرد و ورود به تمدن مدرن (سیویلیزاسیون) و رهایی از استبداد (دیسپوتیسم) را مشروط به جایگزینی دین با علم می‌دانست (آخوندزاده، ۱۳۵۰: ۳۲؛ وحدت، ۱۳۸۳: ۸۳).

بدین ترتیب عقلانیت سیاسی خودبنیاد به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی مدرنیته سیاسی، تبلور معرفت‌شناسانه‌اش در ذهنیت ایرانی را در اتکا به علم تجربی به‌منزله عامل مشروعیت‌بخش نظم نوین یافت. این نحوه مفهوم‌پردازی در نظریه سیاسی آن عصر، در مفهوم «قانون» ظهور کرد. ملکم‌خان قانون را تجسم عالی عقلانیت سیاسی می‌دانست که به‌منزله نهادی متمایز از شرع، مشروعیت خود را از عقل بشری اخذ می‌کند و از این جهت

خودبنیاد است (آبراهامیان، ۱۳۹۲: ۸۵). یوسف خان مستشارالدوله نیز در رساله «یک کلمه»، وجود قوانین مدون را عامل پیشرفت اروپا و علاج ایران از درد عقب‌ماندگی و استبداد برمی‌شمرد (آدمیت، ۱۳۵۱). بر این اساس در نگاه او گذار به حکمرانی عقلانیت‌محور، منوط به پذیرش چارچوب‌های حقوقی مدرن و حاکمیت قانون می‌شود. با این حال آنچه به مفهوم‌پردازی عقلانیت سیاسی خودبنیاد در این دوره هویتی متمایز می‌بخشد، تأثیرپذیری آن از فضای ذهنی و ویژگی‌های زمینه‌ای ایران و نحوه تعامل ایده‌های جدید با عناصر سنت به‌ویژه دین به‌عنوان بارزترین جلوه آن در جامعه ایران است. در این زمینه، طیفی از رویکردها شکل گرفت: در یک سوی این طیف، آخوندزاده و تا حدی طالبوف بر گسست رادیکال از سنت و عقلانیت استعلایی آن تأکید داشتند. آخوندزاده، اسلام و فرهنگ دینی را مانع ترقی می‌دانست (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۹۱). به عقیده او پیشرفت در گرو «حکمت و فیلسوفیت» (عقلانیت بشری) بود (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۱۷۲). در تلاش برای یافتن پایگاهی سکولار و ملی برای اندیشه‌های نو، آخوندزاده به ناسیونالیسم باستان‌گرا متوسل شد تا گسست از سنت اسلامی را توجیه کند. او در این چارچوب بر ضرورت اصلاحات فرهنگی تأکید می‌کرد و راهکارهایی مانند تغییر الفبا را پیش می‌کشید. طالبوف نیز بر ضرورت گسست از نظام معرفتی سنتی و نقد آنچه خرافه می‌پنداشت، اصرار می‌ورزید؛ هرچند تمرکز او بیشتر بر جایگزینی این نظام با معرفت‌شناسی علمی بود. او نیز راه‌حل‌های فرهنگی را پیش می‌کشید و به‌ویژه بر تربیت نسل نو بر اساس علم و استدلال عقلانی پای می‌فشرد (طالبوف، ۲۵۳۶: ب: ۹۴).

در سوی دیگر طیف، ملکم خان و مستشارالدوله در چارچوب رویکردی عمل‌گرایانه‌تر در جستجوی سازگاری میان مدرنیته و سنت بودند. ملکم به شکلی تاکتیکی از مفاهیم دینی بهره می‌برد تا سازگاری اصلاحات مدرن با ارزش‌های دینی را القا کند (الگار، ۱۳۶۹: ۱۶۸؛ آدمیت، ۱۳۴۰: ۱۰۴). او در روزنامه قانون در موارد مختلف بر لزوم در نظر گرفتن موازین اسلامی در استقرار نهادهای مدرن تأکید می‌نمود (قانون، شماره ۲۱: ۴؛ قانون، شماره ۳۷: ۴). مستشارالدوله نیز کوشید تا با ارائه مشابیه‌هایی میان اصول حقوقی مدرن (به‌ویژه اعلامیه حقوق بشر فرانسه) و مبانی شریعت اسلامی، مسیر پذیرش

قوانین جدید را هموار سازد (Bigdeli, 2011: 175). عبدالهادی حائری معتقد است که این مساعی به صورت راهبردی و با آگاهی از تفاوت بنیادین این دو نظام ارزشی صورت گرفته است (حائری، ۱۳۸۱: ۳۹-۳۷). با این حال از تنش درونی میان این دو نظام معرفتی و ارزشی متفاوت گریزی نبود. عقلانیت خودبنیاد در این چارچوب هرچند در ظاهر سکولار بود، اما در مسیر نهادینه شدن به یک نظام مشروعیت بخش بیرونی (دین) وابسته شد که مرز آن را با عقلانیت استعلایی سنت مخدوش می ساخت.

خلاصه این که مفهوم پردازی عقلانیت سیاسی خودبنیاد از سوی روشنفکران ایرانی پیشامشروطه، صورتبندی‌های متفاوتی داشت بدین ترتیب، تنوع صورتبندی‌ها (از گسست رادیکال آخوندزاده تا سنتز عمل گرایانه ملکم) و تفاوت در ماهیت عقلانیت (از ابزاری تا معرفتی)، پیش درآمد چالش ذاتی زمینه‌مند کردن مدرنیته و مناقشات آتی شد.

حقوق سیاسی فردی (حقوق شهروندی)

مبانی نظری حقوق سیاسی فردی و شهروندی در اندیشه روشنفکران پیشامشروطه متنوع بود. میرزا ملکم خان، متأثر از مفهوم «حقوق طبیعی»^۱ در اندیشه غربی، «حقوق ملت» را اساس نظم مطلوب و مبنای تحدید قدرت خودکامه می دانست (محیط طباطبایی، ۱۳۲۷: ۵؛ نورایی، ۱۳۵۲: ۵۸). عبدالرحیم طالبوف تبریزی، با تأکید بر کرامت ذاتی انسان و «روح خدایی» در او، آزادی را «ودیع‌های طبیعی» و حقی بنیادین تلقی می کرد (طالبوف، بی تا: ۱۱). او رویکردی را اتخاذ کرد که می‌کوشید مفاهیم مدرن را با بنیان‌های اخلاقی - معنوی آشناتر پیوند زند. میرزا فتحعلی آخوندزاده نیز با نگاهی صراحتاً انسان‌گرایانه و سکولار، این حقوق را برآمده از عقلانیت بشری و دال بر برابری ذاتی انسان‌ها می دانست که به مثابه «میانجی بین انسان‌ها و دولت» برای رهایی از ظلم و تضمین کرامت انسانی عمل می کنند (رهبری، ۱۳۸۶: ۶۲). یوسف خان مستشارالدوله نیز با الهام مستقیم از اعلامیه حقوق بشر و شهروند فرانسه، بر آزادی و برابری به عنوان پیش شرط تحقق حقوق و استقرار قانون پای می‌فشرد، هرچند همزمان می‌کوشید برای این اصول، مستندات و مشابیه‌هایی در سنت

اسلامی بیابد (ازغندی و عامری گلستانی، ۱۳۸۸: ۲۸). چنین تنوعی در مبانی، بازتابی است از مساعی برای زمینه‌مند کردن ایده‌ای نوین و چالش‌برانگیز در بافت فرهنگی و سیاسی ایران که می‌توانست به برداشت‌های متفاوتی از دامنه و استحکام این حقوق نیز منجر شود. در حوزه حقوق مدنی و سیاسی به‌رغم تفاوت در مبانی نظری، اتفاق نظر بیشتری میان این روشنفکران وجود داشت. ملکم بر امنیت جانی، مالی و ناموس (روزنامه قانون، شماره ۱۳)، آزادی اراده، برابری در برابر قانون و کسب جایگاه بر اساس لیاقت تأکید داشت و مصادیقی چون آزادی عقیده، بیان، اجتماعات، مطبوعات و مصونیت مسکن را برمی‌شمرد و «حد آزادی» را «عدم تعرض به حق دیگران» تعریف می‌کرد (محیط طباطبایی، ۱۳۲۷: ۵۲، ۱۶۷ و ۱۲۵). طالبوف نیز آزادی هویت، عقیده، بیان، انتخاب شغل و مسکن، مطبوعات و اجتماعات را از ارکان حقوق می‌دانست و بر پیوند ناگسستنی آزادی و برابری تأکید می‌ورزید؛ برابری نه فقط در برابر قانون بلکه به معنای رفع امتیازات طبقاتی و بهبود وضع معیشتی فرودستان (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۳۱). مستشارالدوله نیز با صراحت بر «برابری همگان در برابر قانون» فارغ از جایگاه اجتماعی اصرار می‌ورزید و از استعاره برابری شاه و گدا استفاده می‌کرد. آخوندزاده هم آزادی بیان و اندیشه را ارکان حیاتی مشارکت سیاسی و لازمه ترقی جامعه می‌دانست و بر لزوم آزادی همه‌جانبه (معنوی و جسمانی) پای می‌فشرد (آخوندزاده، ۱۳۵۰: ۴۵۲). با این حال این نگاه در تمامی ابعاد یکسان نبود و بر نوعی دوگانگی فکری در مفهوم‌سازی مدرنیته سیاسی نزد این متفکران شهادت می‌داد. به‌عنوان مثال طالبوف به دلیل آنچه ریشه‌های عمیق عقاید اسلامی در اندیشه‌اش توصیف شده، در خصوص حقوق زنان موضعی همسو با جامعه سنتی اتخاذ می‌کرد و بر تفکیک نقش‌ها، حجاب و اولویت آموزش برای پسران تأکید می‌ورزید (Kia, 1994: 219)؛ طالبوف، بی‌تا: ۵۹).

مستشارالدوله در مورد حقوق مدنی و سیاسی مباحث روشن‌تری مطرح کرد. او صریحاً از این حقوق نام برد و حق انتخاب نمایندگان برای مجلس قانون‌گذاری را «یکی از حقوق عمومی» و لازمه «مشارکت» مردم در امور مملکتی دانست (مستشارالدوله، ۱۳۸۸: ۸۲-۸۱). این گامی مهم در معرفی مفهوم شهروندی فعال بود؛ مفهومی که مستقیماً اقتدار مطلقه

سنتی را به چالش می کشید. البته تلاش مستشارالدوله برای قیاس پارلمان با اصل «مشورت» در فقه اسلامی، گرچه راهکاری برای مقبولیت بخشی به نهاد جدید بود، اما مورد نقد قرار گرفته که ممکن است جوهره مفاهیم مدرنی چون حاکمیت ملی و نمایندگی الزام آور را که مبتنی بر اراده شهروندان است، نادیده گرفته یا تضعیف کرده باشد (Faridzadeh & Faridzadeh, 2021: 405). طالبوف نیز با طرح اهمیت رای اکثریت در تصمیم گیری ها و پیوند زدن حقوق فردی به نوعی از حاکمیت مردمی، به این حوزه نزدیک شد هرچند مفهوم نمایندگی و سازوکارهای آن در اندیشه اش کمتر پرورش یافته بود (طالبوف، پ ۲۵۳۶: ۱۷۹). اما ملکم خان، علی رغم تأکید مکرر بر «حقوق ملت»، در عمل و به ویژه در «کتابچه غیبی»، حقوق سیاسی فعال و گسترده ای برای عامه مردم قائل نبود (گرچی ازندریانی، ۱۴۰۲: ۹۶). به عقیده او مطالبه و استیفای حقوق، بیشتر وظیفه «بزرگان و عقلا و دانایان ملت» بود (روزنامه قانون، شماره ۱۸: ۳). این نگرش نخبه گرایی، باور او به مشارکت همگانی را مورد تردید قرار می دهد. مجموع موارد فوق بر اهمیت تفکیک میان اقتباس ظاهری مفاهیم مدرن و شیوه درک لوازم نظری و عملی آنها در ذهنیت پیشگامان فکری مدرنیته سیاسی ایران دلالت دارد.

نحوه مواجهه با مسئله زنان نیز از نقاط تمایز مهم موضوع حقوق است. ملکم و مستشارالدوله با وجود تأکید بر حقوق طبیعی و اهمیت برابری قانونی، در قبال مسئله زنان رویکردی محتاطانه داشتند. این رویکردها ممکن است ناشی از تلاش برای مقبولیت بخشی به ایده های نو در جامعه ای سنتی بوده یا چنان که منتقدان ملکم مطرح کرده اند، بیانگر درکی کارکردگرایانه و ابزاری از حقوق، صرفاً به عنوان وسیله ای برای تحدید استبداد بوده باشد و نه باوری عمیق به کرامت ذاتی و حقوق برابر برای تمامی افراد فارغ از جنسیت (صالحی هیکویی و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۰؛ گرچی ازندریانی، ۱۴۰۲: ۹۷).

آخوندزاده در نقدی که به رویکرد سازگارگرایانه و توجیه گر افرادی مانند مستشارالدوله وارد می کرد، نه تنها هرگونه تطبیق با سنت دینی را در این حوزه مردود می دانست، بلکه پا را فراتر نهاده و صراحتاً از «الغای چندهمسری و برابری کامل زنان و مردان در تمامی حقوق اجتماعی» دفاع می کرد (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴۳). او قوانین رایج

اسلامی را مروج نابرابری جنسیتی، حجاب اجباری، نهاد حرمسرا و حتی برده‌داری می‌دانست و محکومیت روابط آزاد و نفی حقوق غیرمسلمانان در شریعت اسلام را مورد حمله قرار می‌داد (Kia, 1995: 439-440). اگرچه آخوندزاده دامنه حقوق شهروندی را به شکل قابل توجهی گسترش داد و آن را بر پایه‌ای کاملاً سکولار و اومانیستی بنا نهاد، اما تباین ایده‌هایش با ذهنیت جمعی آن دوره، توان انضمامی شدن ایده حقوق مدرن را کاهش می‌داد.

در مجموع، تلاش برای زمینه‌مند کردن «حقوق» با زمینه مذهبی و سنتی طیفی از تطبیق عمل‌گرایانه (ملکم) تا گسست رادیکال (آخوندزاده) را نشان داد، اما تفاوت‌های بنیادین در عمق باور و دامنه شمول (به‌ویژه در مورد زنان و عامه مردم)، چالش ذاتی این مفهوم‌پردازی را آشکار ساخت.

حاکمیت سیاسی مردم

مفهوم «حاکمیت سیاسی مردم»، به‌مثابه یکی از ارکان بنیادین مدرنیته سیاسی به تدریج در اندیشه تجددخواهان برجسته عصر قاجار پدیدار شد. این مفهوم در مراحل آغازین بیش از آنکه به‌صورت نظریه‌ای مستقل و صریح در باب منشأ مشروعیت مطرح شود، به‌طور ضمنی و در پیوند ناگسستنی با ضرورت استقرار حاکمیت قانون و تحدید قدرت مطلقه و خودسرانه سلطنت، در آثار چهره‌هایی چون میرزا ملکم خان و میرزا یوسف خان مستشارالدوله مطرح شد. تأکید این دو بر قانون به‌عنوان عالی‌ترین مرجع و مبنای مشروعیت سیاسی، قانونی که می‌بایست مبتنی بر صلاح عامه یا اصول عقلانی جهان‌شمول باشد، ذاتاً اقتدار نامحدود و سنتی پادشاه را به چالش می‌کشید (اصیل، ۱۳۸۱: ۳۲-۳۱). این امر گامی اولیه و ضروری در جهت انتقال کانون مشروعیت از شخص حاکم به‌سوی نهادی غیرشخصی بود؛ نهادی که می‌توانست محمل و نماینده منافع یا اراده ملت تلقی گردد.

با این حال در اندیشه میرزا ملکم خان، مفهوم حاکمیت مردم به‌معنای مدرن یعنی منشأ بودن اراده آزاد و برابر ملت برای قانون‌گذاری و کسب مشروعیت از طریق نمایندگی دموکراتیک، جایگاه روشنی نداشت. تمرکز اصلی او بر استقرار حاکمیت قانون بود؛ قانونی که توسط نخبگان آگاه و مصلحت‌اندیش تدوین و اجرا شود تا از این طریق،

استبداد مهار گشته و حقوق اولیه مردم تأمین گردد. در این نگاه، مردم بیشتر بهره‌مندان و منتفعان از یک نظم قانونی عادلانه هستند تا منبع فعال و تعیین‌کننده قدرت سیاسی؛ امری که نشان‌دهنده فاصله او با درک دموکراتیک از حاکمیت است (گرچی ازندریانی، ۱۴۰۲: ۹۶). اگرچه در مراحل بعدی فعالیت سیاسی و فکری، به‌ویژه در دوران انتشار روزنامه قانون و تأسیس مجمع آدمیت، ملکم با خطاب قرار دادن مستقیم‌تر مردم و طرح ایده «مجلس شورای ملی» با نمایندگان منتخب، گام‌هایی به‌سوی پذیرش نقش سیاسی مردم برداشت (ناطق، ۱۳۸۵)؛ اما این رویکرد همچنان عمل‌گرایانه، تدریجی و آمیخته با باوری عمیق به لزوم رهبری و هدایت مردم توسط نخبگان بود و تا انتهای مسیر شناسایی کامل و بی‌قید و شرط حاکمیت مردمی پیش نرفت.

میرزا یوسف خان مستشارالدوله نیز در «یک کلمه»، نظریه‌پردازی مستقل و جامعی درباره حاکمیت مردم ارائه نداد. تمرکز اصلی او بر ضرورت پذیرش «قانون» به‌مثابه راه‌حل اساسی استبداد و عقب‌ماندگی بود. با این حال، تأکید او بر اینکه قانون باید حاکم باشد و حتی شخص پادشاه نیز ملزم به اطاعت بی‌چون و چرا از آن است، به‌طور ضمنی اقتدار نهایی را از شخص حاکم به یک نظم حقوقی عقلانی و مدون منتقل می‌کرد؛ نظامی که به باور او باید برآمده از عقلانیت و تأمین‌کننده منافع عمومی و حافظ حقوق ملت باشد. برخی مفسران با استناد به تأکید او بر اهمیت «اختیار و قبول مردم در امور دولتی» (مستشارالدوله، ۱۳۸۸: ۹۳) و الهام‌وی از مبانی مدرن حاکمیت سیاسی، معتقدند که او منشأ قدرت دولت را اراده جمهور ملت می‌داند (آدمیت، ۱۳۴۰: ۱۸۶؛ آجودانی، ۱۳۸۷: ۴۷). با این حال به نظر می‌رسد این استنتاج بیشتر به‌صورت غیرمستقیم و برآمده از لوازم منطقی حاکمیت قانون در اندیشه اوست تا بر اساس یک تصریح نظری روشن. مستشارالدوله در عمل برای استقرار ساختاری تلاش کرد که اراده ملت عمده‌تأ از طریق نهاد قانون در آن نقش ایفا کند، اما همچنان در چارچوب نظام سلطنتی مشروطه می‌اندیشید و سازوکارهای دقیق و عملی مشارکت همگانی مردم در قدرت را به‌روشنی ترسیم نداشت.

گذار به طرح صریح‌تر حاکمیت مردمی در آثار طالبوف مشهودتر است. طالبوف آشکارا قوانین را برآمده از اراده ملت و مبتنی بر «رای اکثریت» می‌دانست و با عبارت

مشهور «صدای مردم، صدای خداست»، حکومت را اساساً امانتی متعلق به مردم تلقی می‌کرد (طالبوف، ۲۵۳۶: ب: ۲۱۱). متعاقب این برداشت، در شرایط نقض این امانت از سوی حاکم، مردم حق مقاومت یا طغیان در مقابل حاکم و بازپس‌گیری آن حق را دارا هستند (آدمیت، ۱۳۶۳: ۴۹). این نگاه، پیوند آشکاری را با ایده قرارداد اجتماعی به ذهن متبادر می‌کند. البته در این مورد نیز طالبوف می‌کوشید با ایجاد هماهنگی میان اراده مردمی و اراده الهی، دریافتش از جایگاه مردم در فرآیند سیاسی را در بستر عمیقاً دین‌باور ایران بومی‌سازی کند (طالبوف، ۲۵۳۶: ۸۸-۸۹؛ وحدت، ۱۳۸۳: ۸۸-۸۹). با این حال در نهایت مفهوم‌سازی طالبوف نیز از نخبه‌گرایی رایج دوران گریزی ندارد و همانطور که در جلد سوم کتاب احمد می‌نویسد، این خردمندانند که باید نقش محوری را در تدوین قوانین و هدایت جامعه ایفا کنند (طالبوف، ۲۵۳۶: ۱۲۶).

صراحت آخوندزاده در اشاره به جایگاه مردم بیش از سایرین بود. او «ملت» را سرچشمه نهایی و مشروع تمام قوانین معرفی کرد و این اصل را آشکارا در تقابل مستقیم با حاکمیت دینی و استبداد سلطنتی قرار داد. او خواستار برچیدن کامل نظام استبدادی و تأسیس دولتی ملی بود که برآمده از اراده آزاد مردم و پاسخگو به آنان از طریق نمایندگان منتخب در مجلس ملی باشد. با این حال باید توجه داشت که برداشت آخوندزاده از «ملت» عمدتاً بر پایه ناسیونالیسم قومی - فرهنگی استوار بود و با تلقی مدرن و سیاسی از ملت، مبتنی بر شهروندی برابر و پیمانی ارادی میان آحاد جامعه، فاصله دارد و پرسش‌هایی را در مورد دامنه شمول و برابری در جامعه آرمانی او برمی‌انگیزد (خستو، ۱۳۸۶: ۸۵).

بدین ترتیب مفهوم‌پردازی حاکمیت مردم از طرح ضمنی ذیل قانون به «دفاع» صریح گذار کرد، اما با تنش میان آرمان حاکمیت مردمی - رهبری نخبگان، نوسان در تقابل با مذهب یا تطبیق با آن و برداشت‌های متنوع از «ملت» مشخص شد.

جایگاه مولفه‌های مدرنیته سیاسی در قانون اساسی مشروطه

زمینه‌های فکری انقلاب مشروطه، اگرچه از مدت‌ها پیش در گفت‌وگو و آثار روشنفکران مفهوم‌سازی شده بود، اما تعین آن در نهضت مشروطه صرفاً محصول عاملیت یا ایده‌آل‌های این گروه نبود. در واقع انقلاب مشروطه برایندهم‌گرایی و تعامل پیچیده نیروهای اجتماعی

مختلفی بود از جمله نیروهای مذهبی و عناصر سنتی که با انگیزه‌ها و اهداف بعضاً متفاوت و حتی متضاد با روشنفکران، به این جنبش پیوستند و در شکل‌گیری آن نقش ایفا کردند. به همین دلیل نهادها و ساختارهای سیاسی برآمده از آن جنبش، لزوماً تجلی صرف یا تحقق کامل ایده‌آل‌های نظری روشنفکران پیشگام جنبش نیستند بلکه محصول بده‌بستان‌های سیاسی، توازن نیروها، بازتاب ساختارهای زمینه‌ای فرهنگی و سنتی و دیگر عوامل سیاسی و اجتماعی بودند. به این ترتیب مدرنیته سیاسی در سپهر عمل، مسیری متفاوت از آن‌چیزی را پیمود که در نظریه روشنفکران مفهوم‌سازی شده بود. تحلیل محتوای قانون اساسی مشروطه و متمم آن می‌تواند تا حدی نشان دهد که ایده‌های انتزاعی مدرنیته سیاسی در ایران عصر مشروطه چگونه در مواجهه با واقعیت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، انضمامی شدند.

عقلانیت سیاسی در قانون اساسی مشروطه

قانون اساسی مشروطه و متمم آن، حاوی سازوکارهایی برای برقراری یک نظام سیاسی مبتنی بر اصول عقلانی و رویه‌های قانونی بود که مهمترین آن‌ها به شرح زیر بود:

۱- حاکمیت قانون و نظام قانون‌گذاری مدون: تدوین «نظامنامه اساسی» در مقدمه قانون اساسی اولیه و الزام به تصویب کلیه قوانین مرتبط با دولت، سلطنت و انتظام امور مملکتی در مجلس شورای ملی (اصل ۱۶ قانون اساسی)، قدرت قانون‌گذاری را از انحصار فرد حاکم (شاه) خارج و به نهادی منتخب سپرد. این امر، گامی اساسی به سوی حاکمیت قانون بود.

۲- رویه‌های مشخص و قابل پیش‌بینی پارلمانی: قانون اساسی رویه‌هایی برای تشکیل و کارکرد مجلس تعیین کرد، از جمله نحوه انتخاب نمایندگان (اصل ۴ اولیه و اصلاحی)، دوره نمایندگی (اصل ۵ اولیه و اصلاحی)، حد نصاب جلسات و رأی‌گیری (اصول ۶ و ۷ اولیه و اصلاحی)، زمان کار مجلس (اصل ۸)، علنی بودن مذاکرات (اصل ۱۳) و نحوه ارائه و تصویب لوایح (اصول ۱۵، ۱۷، ۳۳، ۳۹ و ۴۰ قانون اساسی اولیه). این جزئیات در پی بنیان نهادن فرآیندی عقلانی و قابل پیش‌بینی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی بود.

۳- تفکیک قوا و نهادهای نظارتی: متمم قانون اساسی با تعریف قوای سه‌گانه (مقننه، قضائیه، اجرائیه) و تأکید بر لزوم تفکیک و استقلال نسبی آنها از یکدیگر (اصول ۲۷ و ۲۸ متمم)، چارچوب کلاسیک دولت مدرن را پی‌ریزی کرد. در این راستا تأسیس و تفصیل ساختار قوه قضائیه با تفکیک محاکم شرع و عرف (اصل ۷۱ متمم)، اصول استقلال نسبی قضات (اصول ۸۱-۸۲ متمم)، علنی بودن محاکمات (اصل ۷۶ متمم) و لزوم مستدل بودن احکام (اصل ۷۸ متمم)، همگی در جهت استقرار یک نظام حقوقی-قضایی عقلانی و قابل اعتماد بود. همچنین ایجاد دیوان محاسبات منتخب مجلس برای نظارت دقیق مالی (اصول ۱۰۱-۱۰۳ متمم) و پیش‌بینی انجمن‌های ایالتی و ولایتی برای اداره امور محلی (اصول ۹۰-۹۳ متمم)، ابعاد دیگری از این ساختارسازی عقلانی به‌شمار می‌رفتند.

۴- نظارت مالی و پاسخگویی وزرا: قانون اساسی به‌ویژه در حوزه مالی، اختیارات قابل توجهی به مجلس اعطا کرد. تصویب بودجه، تغییر مالیات‌ها، اعطای امتیازات، استقراض دولتی و نظارت بر واگذاری دارایی‌های دولت همگی منوط به تصویب مجلس شد (اصول ۱۸، ۲۰، ۲۶-۲۲ قانون اساسی اولیه). علاوه بر این، اصول ۲۷، ۲۸ و ۲۹ متمم، مکانیسم مهمی برای پاسخگویی وزرا در برابر مجلس ایجاد کردند؛ مجلس حق استیضاح وزرا را داشت (اصل ۲۷ و ۴۲ متمم) و می‌توانست آنان را در قبال نقض قانون مسئول بداند (اصل ۲۸ متمم) و حتی عزل وزیری که از پس پاسخگویی برنیاید یا قانون‌شکنی کند را از شاه درخواست نماید (اصل ۲۹ متمم).

با وجود همه این‌ها، خصیصه «خودبنیادی» عقلانیت سیاسی در متن قانون اساسی و متمم آن با محدودیت‌هایی مواجه بود که از این میان دو مورد زیر اهمیت بیشتری داشت:

۱- مشروعیت ذاتی سلطنت و اختیارات شاه: در قانون اساسی، تأسیس مجلس و نظام مشروطه به «فرمان معدلت‌بنیان همایونی» (مقدمه و اصل ۱ قانون اساسی اولیه) بازمی‌گشت و با ارجاعات مذهبی، نظیر متن قسم‌نامه نمایندگان (اصل ۱۱ قانون اساسی اولیه)، آمیخته بود. قدرت نهایی نیز کماکان در دستان شاه باقی ماند؛ قوانین نیازمند «صححه همایونی» بودند (اصل ۱۵ قانون اساسی اولیه)، نیمی از اعضای مجلس سنا توسط شاه منصوب می‌شدند (اصل ۴۵ متمم) و مهم‌تر از همه، شاه حق انحلال مجلسین را دارا بود (اصل ۴۸

اصلاحی متمم که البته در سال ۱۳۲۸ ه.ش. وارد قانون اساسی شد). علاوه بر این، پادشاه هرچند «غیرمسئول» (اصل ۴۴ متمم)، اما بخشی از قوه مقننه (اصل ۲۷ متمم) و رئیس قوه اجرائیه (اصل ۲۷ متمم) محسوب می‌شد و اختیارات مهمی در نصب و عزل وزرا (اصل ۴۶ متمم)، فرماندهی کل قوا (اصل ۵۰ متمم) و اعلان جنگ و صلح (اصل ۵۱ متمم) داشت. این ساختار نشانگر آن بود که عقلانیت نهادینه‌شده، عقلانیتی مشروط و برآمده از مصالحه‌ای سیاسی بود که سعی داشت رویه‌های پارلمانی را در ساختار سلطنتی موجود بگنجانند، نه آنکه کاملاً جایگزین آن شود.

۲- تداوم عناصر استعلایی سنت: مهم‌ترین و ساختاری‌ترین محدودیت بر خودبنیادی عقلانیت سیاسی، اصل دوم متمم قانون اساسی بود. این اصل با تأسیس هیئت ناظره‌ای متشکل از حداقل پنج مجتهد طراز اول برای بررسی و رد قوانین مغایر با «قواعد مقدسه اسلام» و الزام‌آور دانستن نظر آنها برای مجلس، یک مرجعیت دینی فراپارلمانی را بر فرآیند عقلانی قانون‌گذاری حاکم ساخت. این اصل که تا «ظهور حجت عصر (عج)» تغییرناپذیر اعلام شده بود، مشروعیت نهایی قوانین را به انطباق با موازین شرعی - آن‌گونه که توسط این هیئت خاص تفسیر می‌شد - منوط می‌کرد. بدین ترتیب، عقلانیت سیاسی به عقلانیتی مشروط و وابسته به تأیید یک مرجعیت بیرونی تبدیل شد. علاوه بر موارد فوق، شروطی مبتنی بر تمایز مذهبی مانند مسلمان بودن وزرا (اصل ۵۸ متمم) نیز بر عقلانیتی زمینه‌محور دلالت دارد. نتیجه این امر، یک نظم سیاسی - حقوقی سه‌پایه بود که همزمان عقلانیت رویه‌ای را با مرجعیت دینی سنتی و قدرت موروثی سلطنت تلفیق کرده بود.

حقوق سیاسی فردی (حقوق شهروندی) در قانون اساسی مشروطه

متن اصلی قانون اساسی مصوب ۱۲۸۵ شمسی، هرچند فاقد فصلی مستقل و جامع در باب حقوق سیاسی فردی و شهروندی بود، اما حاوی نشانه‌هایی از یک درک نوین از جایگاه ملت و حقوق آن در برابر حکومت بود. از جمله این که بر حق مشارکت عمومی در سرنوشت سیاسی، دادخواهی عمومی، آزادی بیان و مصونیت پارلمانی تصریح کرده بود. برای مثال در مقدمه آن قانون به‌صراحت آمده بود: «هر یک از افراد اهالی مملکت در تصویب و نظارت امور عموم، علی‌قدر مراتبهم، محق و سهمند». اصل دوم نیز با معرفی

مجلس به عنوان «نماینده قاطبه اهالی مملکت ایران که در امور معاشی و سیاسی وطن خود مشارکت دارند» مفهوم نمایندگی را بازتاب داده بود. اصل سی و دوم این قانون نیز به «هرکس از افراد ناس» حق می‌داد که «عرضحال یا ایرادات یا شکایات خود را کتباً به دفترخانه عرایض مجلس عرضه بدارد». این اصل، مجرای رسمی برای ارتباط شهروندان عادی با نهاد قانون‌گذاری و پیگیری مطالبات و شکایاتشان از دستگاه‌های دولتی فراهم می‌کرد و گامی در جهت پاسخگو ساختن حکومت بود. همچنین اصل سیزدهم آن قانون ضمن تأکید بر علنی بودن مذاکرات مجلس و حق استماع برای روزنامه‌نگاران و تماشاچیان، اجازه انتشار مذاکرات را صادر می‌کرد تا «عامه ناس از مباحث مذاکره و تفصیل گزارشات مطلع شوند». این اصل همچنین به «عموم روزنامه‌جات» اجازه می‌داد «مطالب مفیده عام‌المنفعه را همچنان مذاکرات مجلس و صلاح‌اندیشی خلق را بر آن مذاکرات به طبع رسانیده منتشر نمایند». گرچه این آزادی مشروط بود به اینکه «مندرجات آنها مخل اصلی از اصول اساسیه دولت و ملت نباشد» و برای متخلفان نیز مجازات در نظر گرفته شده بود. سرانجام این که اصل دوازدهم آن قانون با منع تعرض به نمایندگان در مقام ایفای وظایف نمایندگی، مگر با اطلاع و تصویب مجلس، نوعی مصونیت سیاسی برای آنان قائل می‌شد. در متمم قانون اساسی اما فصل مستقلی (اصول ۸ الی ۲۵) با عنوان «در حقوق ملت ایران» به حقوق سیاسی فردی اختصاص یافته بود. این فصل مجموعه‌ای از حقوق اساسی را به رسمیت می‌شناخت که بسیاری از آنها مستقیماً از الگوهای لیبرال غربی و اعلامیه‌های حقوق بشر الهام گرفته بودند. از جمله مهم‌ترین این حقوق می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

* برابری همه آحاد مردم در برابر قانون دولتی (اصل ۸).

* حق حیات و امنیت فردی و قضایی: شامل امنیت جان، مال، مسکن و شرف و منع تعرض خودسرانه (اصل ۹)، منع بازداشت خودسرانه و الزام به اطلاع فوری از اتهام (اصل ۱۰)، حق دسترسی به دادگاه صالح (اصل ۱۱) و اصل بنیادین قانونی بودن جرم و مجازات (اصل ۱۲). همچنین حفظ امنیت محل سکونت افراد و تضمین مالکیت خصوصی (اصول ۱۳، ۱۵-۱۷).

* آزادی‌های فردی و اجتماعی بنیادین: شامل آزادی رفت و آمد و منع تبعید بدون مجوز قانونی (اصل ۱۴)؛ آزادی تحصیل و اکتساب علوم و صنایع مگر آنچه «شرعاً ممنوع» باشد (اصل ۱۸)؛ آزادی مطبوعات با قید عدم انتشار «کتب ضلال و مواد مضره به دین مبین»؛ منع ممیزی (اصل ۲۰) و آزادی تشکیل انجمن‌ها و اجتماعات مشروط به عدم ایجاد «فتنه دینی و دنیوی و مخل نظم» (اصل ۲۱)؛ محرمانه بودن ارتباطات خصوصی شامل نامه‌ها و مکالمات تلفنی (اصول ۲۲-۲۳).

با وجود این، حقوق سیاسی فردی در متن اصلی و متمم قانون اساسی مشروطه با ابهامات، چالش‌ها و محدودیت‌هایی نیز روبرو بود که مهمترین آن‌ها را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

* برابری مشروط: اصل هشتم متمم که بر «تساوی حقوق اهالی مملکت ایران در مقابل قانون دولتی» تأکید داشت، با اصل اول متمم (رسمیت مذهب شیعه اثنی عشری و الزام پادشاه به ترویج آن) و اصل پنجاه و هشتم متمم (شرط مسلمان بودن برای وزرا) از باب موضوع برابری کامل شهروندان با مذاهب و عقاید مختلف دچار تنش بود.

* آزادی‌های مقید به قیود دینی و ملاحظات امنیتی: آزادی‌های اساسی چون آزادی تحصیل، مطبوعات و اجتماعات با قیدهایی مانند «شرعاً ممنوع»، «کتب ضلال و مواد مضره به دین مبین» و «فتنه دینی و دنیوی و اخلال در نظم» مشروط شده بودند.

* تقلیل مفهوم «حقوق فردی» به «حقوق ملت» حقوق فردی به منزله مفهومی که اتکای هستی‌شناختی بر کرامت ذاتی فرد و اصل برابری همه انسان‌ها دارد، به مفهومی کلی و مبهمی به نام «حقوق ملت ایران» تقلیل یافت. طبعاً این مفهوم کلی در عمل، حقوق فردی را به هنجارهای دینی غالب و ساختارهای اجتماعی و سیاسی مشروط می‌ساخت.

بدین ترتیب محدودیت‌های قانونی، اجتماعی و دینی نشان می‌دهد که «حقوق» در چارچوب یک نظام ارزشی خاص (اسلام شیعی، پدرسالاری و طبقاتی) تعریف و تحدید می‌شد و از جهان‌شمولی و اطلاق لیبرالی آن فاصله داشت. «شهروند» نیز نه سوژه مستقل بلکه منحصرأ «مرد مسلمان» با تعلق طبقاتی خاص «مفهوم‌پردازی شده بود. این نوسان میان

ایده مدرن غربی و بازتولید گفتمان سنتی، دلالت روشنی بر ماهیت زمینه‌مند و متناقض مدرنیته سیاسی در ایران مشروطه است که آثار آن تاکنون باقی مانده است.

حاکمیت سیاسی مردم

در مبحث پیشین مقاله گفته شد که ایده «حاکمیت ملت» در اندیشه‌های متفکران عصر مشروطه به نسبت دیگر مولفه‌های مدرنیته سیاسی چندان پررنگ و صریح نبود اما در قانون اساسی مشروطه و به‌ویژه متمم آن، پررنگ‌تر و صریح‌تر مطرح شد و سازوکارهای تحقق آن نیز روشن‌تر بود. این موضوع بی‌ارتباط با فضای ناشی از یک جنبش سیاسی مردمی فراگیر با مشارکت طیف وسیعی از گروه‌های اجتماعی اعم از بازاریان، روحانیون، روشنفکران و توده‌های شهری نبود. این گروه‌ها با حضور خود در این جنبش، مشارکت خود را در عرصه سیاست عملاً محقق ساخته بودند. بنابراین، نویسندگان قانون اساسی نمی‌توانستند این نقش را نادیده گرفته و یا کمرنگ کنند به هر حال در قانون اساسی مشروطه حق حاکمیت سیاسی مردم در ابعاد مختلف مطرح و عملیاتی شده بود. مهم‌ترین موارد مربوط به این موضوع به شرح زیر بودند:

۱- نمایندگی و انتخابات: در مقدمه قانون اساسی تصریح شده بود که تشکیل مجلس شورای ملی بر «انتخاب ملت» استوار گردید. اصل دوم نیز مجلس را «نماینده قاطبه اهالی مملکت ایران» معرفی می‌کند و اصل پنجم با اعطای اختیار انتخاب مجدد نمایندگان سابق به مردم، بنیان اولیه اعمال حاکمیت از طریق نمایندگان منتخب را پی‌ریزی می‌کند.

۲- اختیارات تقنینی و نظارتی مجلس: تفویض اختیارات گسترده به مجلس منتخب در برابر هیئت وزرا (اصول ۲۹-۱۵)، در کنار مسئولیت وزرا در برابر مجلس (اصول ۲۷ و ۲۹)، به معنای تحدید عملی قدرت سلطنت از سوی منتخبین مردم بود.

۳) ورود مفهوم «ملت» به گفتمان رسمی: استفاده از عباراتی چون «صلاح ملک و ملت» (اصل ۱۵)، «حقوق ملت» (در سوگندنامه نمایندگان، اصل ۱۱) و «مصالح دولت و ملت ایران» (اصل ۱۱) دال بر شناسایی «ملت» به‌عنوان یک واحد سیاسی ذی‌حق در گفتمان رسمی سیاسی ایران بود.

متمم قانون اساسی، مفهوم حاکمیت ملت را که در قانون اساسی اولیه به شکلی ضمنی و محتاطانه مطرح شده بود، تصریح کرد. اگرچه مجدداً چالش‌های تعامل با ویژگی‌ها و خصیصه‌های بافتاری در این مولفه نیز باقی است. اصل ۲۶ متمم به لحاظ نظری، نقطه عطفی در انتقال مبنای مشروعیت از اراده الهی یا شخص شاه به اراده مردم محسوب می‌شود و به روشنی تأکید می‌کند که «قوای مملکت ناشی از ملت است». همچنین در ادامه، نحوه کاربست این قوا نیز مشخص می‌شود. اصل ۳۵ متمم نیز سلطنت را نه یک حق ذاتی یا الهی محض، بلکه «ودیع‌ای» توصیف می‌کند که «از طرف ملت به شخص پادشاه مفوض شده است». اصل ۳۰ متمم نیز نمایندگان را نماینده «تمام ملت» می‌داند و به طور ضمنی بر جایگاه تأسیسی ملت دلالت دارد.

با وجود همه این‌ها، کم و کیف عملیاتی شدن مولفه حاکمیت سیاسی مردم در قانون اساسی مشروطه نیز همچون دیگر مولفه‌های مدرنیته سیاسی خالی از نارسائی، ابهام و پیچیدگی نبود. برای مثال اصل ۳۵، اگرچه سلطنت را تفویض شده از ملت می‌داند، اما با اشاره به مفهوم «موهبت الهی» منبع مشروعیت را مبهم می‌سازد. اصول ۳۶ تا ۳۸ نیز با موروثی کردن سلطنت، خواست ملت را با محدودیت روبه‌رو می‌سازد. در اصل ۳۹ نیز سوگند پادشاه با تأکید بر ترویج مذهب جعفری و استمداد از اولیاء اسلام تدوین شده است که دلالت بر حضور قدرتمند مولفه‌های سنتی و دینی دارد. اصل دوم متمم، حاکمیت را عملاً با موازین شرعی ترکیب می‌کند و آن را در کنار اراده ملت قرار می‌دهد. در رابطه با توزیع قوا نیز مولفه‌های سنت همچنان حضوری برجسته را نشان می‌دهند. قوه مقننه مرکب از شاه، مجلس شورای ملی و مجلس سنا است (اصل ۲۷ متمم). همچنین مقرر شده بود نیمی از اعضای مجلس سنا انتصابی از سوی شاه باشند (اصل ۴۵ متمم). وزرا به عنوان مجریان قانون، توسط شاه منصوب می‌شوند (اصل ۴۶ متمم)، شاه در سال ۱۳۲۸ با اصلاح اصل ۴۸ متمم از حق انحلال هر دو مجلس برخوردار شد. در ضمن دست کم در متن قانون (ماده ۲ متمم) کل فرآیند قانون‌گذاری نیز بالقوه تحت نظارت علما قرار دارد هرچند این ماده از مجلس ششم به بعد عملاً تعطیل شد.

در نتیجه، حاصل نه استقرار حاکمیت مردمی مدرن بلکه تلاشی برای آشتی با ساختارهای سنتی بود که به یک حاکمیت نامتوازن میان شاه، ملت (مجلس) و روحانیت (اصل ۲) انجامید.

نتیجه‌گیری

یافته محوری این پژوهش آن است که مدرنیته سیاسی در عصر مشروطه، نه در قالب «شکست» در برابر سنت یا «انحراف» از یک الگوی آرمانی غربی، بلکه در هیئت یک سنتز متناقض تجلی یافت. این سنتز، نه یک پدیده غیرمدرن یا پیشامدرن، بلکه خود وجه خاص و شکل انضمامی تحقق مدرنیته در بستر ایران بود.

این پژوهش در پاسخ به پرسش اصلی خود مبنی بر چرایی و چگونگی شکل‌گیری این سنتز متناقض دریافت که ریشه این ناکارآمدی نهادی، در گسست میان سطح نظری (فهم آرمانی نخبگان) و سطح انضمامی (الزامات نهادسازی) قرار داشت. این گسست مشخصاً در تلاش برای هم‌نشینی دو مبنای معرفت‌شناختی متعارض — عقلانیت خودبنیاد و مرجعیت سنتی-دینی — بدون حل تعارضات بنیادین میان آن دو تبلور یافت. این سنتز متناقض و تنش ساختاری حاصل از آن، خود را در سه لایه تحلیلی بنیادین آشکار ساخت:

۱- **سطح معرفت‌شناختی:** کوشش برای آشتی دادن عقلانیت خودبنیاد مدرن با مرجعیت فراتاریخی سنت، به جای ایجاد یک مبنای مشروعیت پایدار، مستقیماً به یک تنش معرفت‌شناختی دائمی در قلب قانون اساسی منجر شد.

۲- **در سطح غایت‌شناختی:** این پژوهش نشان داد که مدرنیته نوپای ایرانی، در سطح غایت نیز دچار تعارض بود. در این چارچوب تلاش شد تا غایت‌شناسی این جهانی و عرفی (معطوف به نظم و رفاه مادی) با غایت‌شناسی متعالی (معطوف به رستگاری اخروی) تلفیق شود. این تلفیق ناممکن، مستقیماً به تضاد در اهداف، اولویت‌ها و جهت‌گیری دولت مدرن انجامید و آن را از داشتن یک مسیر منسجم بازداشت.

۳- **در سطح سوژگی سیاسی:** به عنوان پیامدی برای دو سطح پیشین، یک بحران سوژگی در کانون این مدرنیته شکل گرفت. یافته‌ها نشان داد که در متن قانون، فرد به مثابه حامل حقوق ذاتی و سوژه مستقل سیاسی، در برابر تعاریف جمع‌گرایانه‌تر و سنتی‌تر از ملت یا امت به حاشیه رانده شد. این رویکرد که حقوق فردی را نه حقوق بنیادین بلکه امتیازات اعطایی از سوی حکومت تلقی می‌کرد، نشان داد که این وجه خاص از مدرنیته در تعریف سوژه سیاسی، صورتی متفاوت از *الگوی آرمانی لیبرال* و فرآیند ظهور یک شهروند مدرن فعال را به شکلی ساختاری محدود ساخت. در مجموع، تجربه مشروطه به مثابه لحظه تأسیس مدرنیته سیاسی ایران، به جای استقرار یک نظم همگن، یک نظم ذاتاً ناهمگن و حامل تناقض را نهادینه کرد. میراث این لحظه، نه ناکارآمدی به معنای «شکست» در نیل به یک الگوی بیرونی، بلکه بازتولید دائمی بحران به مثابه منطق درونی خود این نظام بود.

بدین ترتیب مسئله‌مند شدن مدرنیته سیاسی در ایران، گواهی بر آن است که چگونه وجه عام مدرنیته در تعامل با بستر خاص، به جای حل و فصل تعارضات، آن‌ها را در کانون ساختار سیاسی تثبیت کرد. این سنتز متناقض، به مثابه «میراث نهادی» مشروطه، همچنان به عنوان منطق بنیادین منازعات تفسیری، بحران‌های مشروعیت و چالش‌های ساختاری در سپهر سیاسی معاصر ایران، فعال و تعیین‌کننده باقی مانده است.

نتیجه آن که ناکامی نهادسازی مدرنیته سیاسی در عصر مشروطه، نه صرفاً محصول شکست در تطبیق الگویی یکسان، بلکه برآیند فرآیند انضمامی شدن اصول مدرنیته در زمینه فرهنگی و تاریخی خاص ایران بود؛ جایی که تضادهای معرفتی میان عقلانیت جدید و مرجعیت سنتی به جای سنتزی پایدار، به ایجاد نهادهای دوسویه و وضعیتی متناقض منجر شد. در واقع مدرنیته سیاسی در ایران تجلی بدیع یافت که نه به تمامی با نمونه‌های اروپایی همسویی داشت و نه از مؤلفه‌های بومی تهی بود؛ همین ترکیب ناهمگون، به محدودیت‌ها و تنش‌های ساختاری انجامید که نتایج آن تا امروز نیز قابل مشاهده است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Ali Imani

<https://orcid.org/0009-0002-1340-068X>

Abolfazl Delavari

<https://orcid.org/0000-0001-7626-0608>

منابع

- آبراهامیان، یرواند، (۱۳۹۲)، *ایران بین دو انقلاب*، تهران: نشر نی.
- آدمیت، فریدون، (۱۳۴۰)، *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت*، تهران: سخن.
- آدمیت، فریدون، (۱۳۴۹)، *اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده*، تهران: نشر خوارزمی.
- آدمیت، فریدون، (۱۳۵۱)، *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی*، تهران: پیام.
- آدمیت، فریدون، (۱۳۶۳)، *اندیشه‌های طالبوف تبریزی*، تهران: دماوند.
- آجودانی، ماشاءالله، (۱۳۸۷)، *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی، (۱۳۵۰)، *مکتوبات*، به کوشش باقر مومنی، تهران: صدای معاصر.
- آخوندزاده، میرزا فتحعلی، (۱۳۵۷)، *القبای جدید و مکتوبات*، به کوشش حمید محمدزاده، تبریز: احیا.
- ازغندی، علیرضا و عامری گلستانی، حامد، (۱۳۸۸)، «مبانی اندیشه قانون‌گرایی میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله»، *فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا*، شماره ۴.
- اسلام، علیرضا، (۱۴۰۳)، «پوزیتیویسم ایرانی: میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله، آگوست کنت و اندیشه تغییر و پیشرفت»، *تداوم و تغییر اجتماعی*، دوره ۳، شماره ۲، DOI: 10.22034/jssc.2025.22144.1162.
- اصیل، حجت‌الله، (۱۳۸۱)، *رسائل میرزا ملکم‌خان*، تهران: نشر نی.
- الگار، حامد، (۱۳۶۹)، *میرزا ملکم‌خان*، ترجمه جهانگیر عظیم‌ا و مجید تفرشی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بهرامی‌کمیل، نظام، (۱۳۹۳)، «جایگاه مدرنیته سیاسی در اندیشه روحانیون موافق و مخالف مشروطه»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، دوره ۲۱، شماره ۶۵.
- توکلی‌طرقی، محمد، (۱۳۸۲)، *تجدد بومی و بازانندیشی تاریخی*، تهران: پردیس دانش.
- حائری، عبدالهادی، (۱۳۸۱)، *تشیع و مشروعیت در ایران*، تهران: امیرکبیر.

- خستو، رحیم، (۱۳۸۶)، «نسل اول روشنفکران ایرانی و مدرنیته سیاسی»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، شماره ۶.
- رهبری، مهدی، (۱۳۸۶)، «متجددان ایرانی و تجدد در عصر مشروطه (بررسی ریشه‌های پیدایش جدال‌های فکری در ایران جدید)»، فصلنامه مطالعات ملی، دوره ۸، شماره ۳۲.
- صالحی هیکویی، اکرم، آبادیان، حسین و احمدی‌نسب، نعمت، (۱۳۹۷)، «مفهوم حکومت قانون از دیدگاه میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله»، جستارهای سیاسی معاصر، دوره ۹، شماره ۴، DOI: 10.30465/cps.2019.3533.
- طالبوف، عبدالرحیم، (بی‌تا)، ایضاحات درباره آزادی، بی‌جا: بی‌نا.
- طالبوف، عبدالرحیم، (۲۵۳۶)، کتاب/احمد، تهران: شبگیر.
- طالبوف، عبدالرحیم، (۲۵۳۶ب)، مسائل الحیات، به کوشش باقر مومنی، تهران: شبگیر.
- طالبوف، عبدالرحیم، (۲۵۳۶پ)، مسالک المحسنین، به کوشش باقر مومنی، تهران: شبگیر.
- غفاری، مسعود و ناصری، علی، (۱۴۰۱)، «طرح و گسترش مؤلفه‌های مدرنیته سیاسی: در حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار»، ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، دوره ۵، شماره ۱۱، DOI: 10.30510/psi.2022.266568.1498.
- گرجی ازندریانی، علی‌اکبر و شفیعی سردشت، جلال، (۱۳۹۲)، «در جست‌وجوی دولت مدرن در ایران: سرنوشت لویاتان ایرانی»، پژوهش‌های حقوقی، دوره ۱۲، شماره ۲۳.
- گرجی ازندریانی، علی‌اکبر، (۱۴۰۲)، «اساس‌دار شدن دولت ایران در خیالات ملکم‌خان قانونی»، مطالعات تطبیقی حقوق کشورهای اسلامی، دوره ۱، شماره ۳، DOI: 10.22034/lcs.2023.2008215.1021.
- محمودهاشمی، محمد، (۱۳۹۷)، «ایده سلطنت مشروطه راهبرد نهایی نواندیشان برای تبدیل سلطنت مستقله قاجاریه به دولت مدرن»، مجله تاریخ ایران، دوره ۱۱، شماره ۲.
- محمدی، امیر؛ پولادی، کمال؛ توسلی رکن‌آبادی، مجید و ازغندی، سید علیرضا، (۱۴۰۱)، «بنیادهای مادی دولت مدرن و عقلانی‌شدن سیاست و دولت ایران در تاریخ معاصر»، مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، دوره ۵، DOI: 10.22126/ipes.2022.6535.1377.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف، (۱۳۸۸)، رساله یک کلمه، به کوشش باقر مومنی، تهران: شادگان.
- محیط طباطبایی، سید محمد، (۱۳۲۷)، مجموعه آثار ملکم‌خان، تهران: علمی.
- میرسپاسی، علی، (۱۳۸۴)، تاملی در مدرنیته ایرانی، ترجمه جلال توکلیان، تهران: ثالث.

- میرزایی، سید آیت‌الله، (۱۳۹۵)، «ناسیونالیسم و مدرنیته سیاسی در مشروطه ایرانی»، جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۸، شماره ۲.
- ناطق، هما، (۱۳۸۵)، «روزنامه قانون و بازتاب‌های سیاسی و اجتماعی آن در ایران»، مجله یاد، شماره ۸۲.
- ناظم‌الدوله، میرزا ملکم‌خان، (۲۵۳۵)، روزنامه قانون، به کوشش هما ناطق، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نورایی، فرشته، (۱۳۵۲)، تحقیق در افکار میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، تهران: جیبی.
- وحدت، فرزین، (۱۳۸۳)، رویارویی فکری ایرانیان با مدرنیته، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.

References

- Amanat, Abbas, (2017), *Iran: A Modern History*, New Haven: Yale University Press.
- Barnes, Andrew E. (2009), *Making Headway: The Introduction of Western Civilization in Colonial Northern Nigeria*, Rochester, NY: University of Rochester Press.
- Bigdeli, Sadeq. Z, (2011), "Legal Positivism in the Pre-Constitutional Era of Late Nineteenth-Century Iran", *Waikato Law Review*, Vol. 19, No. 2.
- Bowen, Glenn. A, (2009), "Document Analysis as a Qualitative Research Method", *Qualitative Research Journal*, Vol. 9, No. 2. [https:// doi. org/ 10.3316/QRJ0902027](https://doi.org/10.3316/QRJ0902027).
- Dirlik, Arif, (2015), *Global Modernity*, London: Routledge.
- Eisenstadt, Shmuel. N, (2000), "Multiple Modernities", *Daedalus*, Vol. 129, No. 1.

- El Amine, Loubna, (2016), "Beyond East and West: Reorienting Political Theory Through the Prism of Modernity", *Perspectives on Politics*, Vol. 14, No. 1.
- Faridzadeh, Ghazaleh & Faridzadeh, Raed, (2021), "Negotiating Freedom: Mostašār od-Doule's Yek Kalame and the Iranian Constitutional Experience", *Die Welt des Islams*, Vol. 61, No. 4. <https://doi.org/10.1163/15700607-61020005>.
- Gheissari, Ali, (1998), *Iranian Intellectuals in the 20th Century*, Austin: University of Texas Press.
- Harootunian, Harry, (2000), *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Interwar Japan*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kia, Mehrdad, (1994), "Nationalism, Modernism and Islam in the Writings of Talibov-i Tabrizi", *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2. <https://doi.org/10.1080/00263209408700993>.
- Kia, Mehrdad, (1995), "Mirza Fath Ali Akhundzade and the Call for Modernization of the Islamic World", *Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No. 3. <https://doi.org/10.1080/00263209508701062>.
- Menshikov, Andrey, (2017), "Modernity Continues to be What Structures Our Historical Self-Understanding...", *Changing Societies & Personalities*, Vol. 1, No. 2. <https://doi.org/10.15826/csp.2017.1.2.008>.
- Mirsepassi, Ali, (2010), *Democracy in Modern Iran: Islam, Culture, and Political Change*, New York, NY: New York University Press.
- Patton, Michael. Q, (2015), *Qualitative Research and Evaluation Methods (4th ed.)*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

- Pocock, John. G. A, (2003), *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Poulson, Stephen. C, (2005), *Social Movements in Twentieth-Century Iran: Culture, Ideology, and Mobilizing Frameworks*, Lanham, MD: Lexington Books.
- Robins, Steven, (2003), “Whose Modernity? Indigenous Modernities and Land Claims After Apartheid”, *Development and Change*, Vol. 34, No. 2. <https://doi.org/10.1111/1467-7660.00305>.
- Schochet, Gordon. J, (1974), “Quentin Skinner’s Method”, *Political Theory*, Vol. 2, No. 3. <https://doi.org/10.1177/009059177400200302>.
- Sohrabi, Nader, (2011), *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Therborn, Goran, (1995), *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945–2000*, London: SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446222317>.
- Wagner, Peter, (2012), *Modernity: Understanding the Present*, Cambridge: Polity.
- Wagner, Peter, (2017), “The End of European Modernity?”, *Changing Societies & Personalities*, Vol. 1, No. 2. <https://doi.org/10.15826/csp.2017.1.2.009>.

In Persian

- Abrahamian, Yervand, (2013), *Iran Between Two Revolutions*, Tehran: Ney. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoon, (1961), *The Idea of Freedom and the Preamble to the Constitutional Movement*, Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Adamiyat, Fereydoon, (1970), *The Thoughts of Mirza Fathali Akhundzadeh*, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoon, (1972), *The Thoughts of Mirza Aqa Khan Kermani*, Tehran: Payam. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoon, (1984), *The Thoughts of Talebof Tabrizi*, Tehran: Damavand. [In Persian]
- Ajoudani, Mashallah, (2008), *The Iranian Constitutionalism*, Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fathali, (1971), *Letters*, Edited by Baqer Momeni, Tehran: Sedaye Moaser. [In Persian]
- Akhundzadeh, Mirza Fathali, (1978), *The New Alphabet and Letters*, Edited by Hamid Mohammadzadeh, Tabriz: Ehya. [In Persian]
- Asil, Hojatollah, (2002), *The Treatises of Mirza Malkam Khan*, Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Azghandi, Alireza & Ameri-Golestani, Hamed, (2009), “Foundations of Legalism Thought in Mirza Yusuf Khan Mostashar al-Dawla”, *Quarterly Journal of Political and International Research, Islamic Azad University, Shahreza Branch*, No. 4. [In Persian]
- Bahrami Komeil, Nezam, (2014), “The Position of Political Modernity in the Thought of Pro- and Anti-Constitutional Clerics”, *Journal of Social Sciences*, Vol. 21, No. 65, pp. 117-153. [In Persian]
- Eslam, Alireza, (2024), “Iranian Positivism: Mirza Malkam Khan Nazem Al-Dowleh, Auguste Comte and the Idea of Change and Progress”, *Social Continuity and Change*, Vol. 3, No. 2, pp. 353-379. [https:// doi. org/ 10.22034/jscc.2025.22144.1162](https://doi.org/10.22034/jscc.2025.22144.1162). [In Persian]

- Algar, Hamid, (1990), *Mirza Malkam Khan*, Translated by Jahangir Azima & Majid Tafreshi, Tehran: Sherkat-e Sahami-e Enteshar. [In Persian]
- Ghaffari, Masoud & Naseri, Ali, (2022), "The Design and Expansion of Components of Political Modernity: In the Government of Naser al-Din Shah Qajar", *Iranian Political Sociology Monthly*, Vol. 5, No. 11. doi: 10.30510/psi.2022.266568.1498. [In Persian]
- Gorji Azandaryani, Ali Akbar & Shafiei Sardasht, Jalal, (2013), "In Search of the Modern State in Iran: The Fate of the Iranian Leviathan", *Legal Research*, Vol. 12, No. 23. [In Persian]
- Gorji Azandaryani, Ali Akbar, (2023), "The Constitutionalization of the Iranian State in the Imagination of Malkam Khan Qanuni", *Comparative Studies of Islamic Countries' Law*, Vol. 1, No. 3, [https:// doi.org/ 10.22034/ lcs.2023.2008215.1021](https://doi.org/10.22034/lcs.2023.2008215.1021). [In Persian]
- Haeri, Abdolhadi, (2002), *Shi'ism and Legitimacy in Iran*, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Khostoo, Rahim, (2007), "The First Generation of Iranian Intellectuals and Political Modernity", *Specialized Quarterly Journal of Political Sciences*, No. 6. [In Persian]
- Mahmoud-Hashemi, Mohammad, (2018), "The Idea of Constitutional Monarchy: The Final Strategy of Reformers to Transform the Absolute Qajar Monarchy into a Modern State", *Journal of Iranian History*, Vol. 11, No. 2. [In Persian]
- Mohammadi, Amir; Pouladi, Kamal; Tavasoli Roknabadi, Majid & Azghandi, Seyed Alireza, (2022), "Material Foundations of the Modern State and the Rationalization of Politics and State in Iran's Contemporary History", *International Political Economy Studies*, Vol. 5, No. [Issue No.]. [In Persian]

- Mohit Tabatabaei, Seyed Mohammad, (1948), *Collected Works of Malkam Khan*, Tehran: Elmi. [In Persian]
- Mirsepassi, Ali, (2005), *A Reflection on Iranian Modernity*, Translated by Jalal Tavakolian, Tehran: Sales. [In Persian]
- Mirzaei, Seyed Ayatollah, (2016), “Nationalism and Political Modernity in the Iranian Constitutionalism”, *Historical Sociology*, Vol. 8, No. 2. [In Persian]
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yusuf, (2009), *The Treatise of One Word*, Edited by Baqer Momeni, Tehran: Shadegan. [In Persian]
- Nategh, Homa, (2006), “The Qanun Newspaper and Its Political and Social Reflections in Iran”, *Yad Magazine*, No. 82. [In Persian]
- Nazem al-Dowleh, Mirza Malkam Khan, (1976), *The Qanun Newspaper*, Edited by Homa Nategh, Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Nooraei, Fereshteh, (1973), *A Study on the Thoughts of Mirza Malkam Khan Nazem al-Dowleh*, Tehran: Jibi. [In Persian]
- Rahbari, Mehdi, (2007), “Iranian Modernists and Modernity in the Constitutional Era”, *Quarterly Journal of National Studies*, Vol. 8, No. 32. [In Persian]
- Salehi Hikuoie, Akram; Abadian, Hossein & Ahmadi-Nasab, Nemat, (2018), “The Concept of the Rule of Law from the Perspective of Mirza Malkam Khan Nazem al-Dowleh”, *Contemporary Political Discourses*, Vol. 9, No. 4, <https://doi.org/10.30465/cps.2019.3533>. [In Persian]
- Talebof, Abdolrahim, (n.d.), *Explanations on Freedom*, n.p. [In Persian]
- Talebof, Abdolrahim, (1976), *The Book of Ahmad*, Tehran: Shabgir. [In Persian]
- Talebof, Abdolrahim, (1976b), *Problems of Life*, Edited by Baqer Momeni, Tehran: Shabgir. [In Persian]

- Talebof, Abdolrahim, (1976c), *The Ways of the Virtuous*, Edited by Baqer Momeni, Tehran: Shabgir. [In Persian]
- Tavakoli Targhi, Mohammad, (2003), *Indigenous Modernity and Rethinking History*, Tehran: Pardis-e Danesh. [In Persian]
- Vahdat, Farzin, (2004), *Iran's Intellectual Encounter with Modernity*, Translated by Mehdi Haghighatkah, Tehran: Qoqnoos. [In Persian]

استناد به این مقاله: ایمانی، علی، دلاوری، ابوالفضل، (۱۴۰۵)، «مدرنیته مسئله‌مند: واکاوی شکاف اندیشه و نهاد در عصر مشروطه»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره ۲۸، شماره ۵۷، ۴۴-۱.

Doi: 10.22054/QPSS.2025.88056.3666

Quarterly of Political Strategic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License